

G. NAZAROWA,
H. ARAZKLYÇEWA

TÜRKMEN DILI

10

Birinji neşir

*Özbeqistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan tassyklandy*

*Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi
Daşkent — 2017*

UO·K 811.512.164(075)
KBK 81.2Tur-922
N 18

Awtorlar:

***Güljemał Nazarowa.
Halbike Arazklyçewa.***

Ylmy redaktor:

N. Latypow

**«Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi».**

ISBN 978-9943-05-990-0

© Nazarowa G., Arazklyçewa H.
© Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2017

§ 1. LINGIWISTIKA BARADA MAGLUMAT

Lingiwistika — latyn sözi bolup, lingua — dil, wistika — öwrenýäriň, ýagny dil hakdaky ylym, dil ylmy, dilçilik diýen manylary aňladýar.

Lingiwistika şu aşakdaky terminleri öz içine alýar: Grammatika, fonetika, orfografiya, orfoepiýa, leksika, affiks, suffiks, assimilyasiýa...

Şeýle hem lingiwistika grammatika bilen berk baglanyşyklydyr.

Grammatika — grekçe grammatike «ýazuw, harplar» diýmekdir. Bu iki bölümden durýar:

a) morfologiýa — sözleriň gurluşyny, olaryň (şekilleriniň) üýtgeýşini we bölünişlerini öwrenýär. Grekçe morphe-«şekil»+logos «taglymat, ylym» diýmekdir.

b) Sintaksis — sözlemleri, olaryň gurluşyny we olarda sözleriň baglanyş yollaryny öwrenýär. Ol grekçe syntaxis — «düzülme, gurama, ýasalma» diýýän manylary aňladýar.

Orfografiýa sözleriň we bölekleriň dürs ýazylyşy barada kabul edilen üýtgewsiz düzgünleriň jemidir.

Aragatnaşygyň maksatlary üçin peydalanylýan gepleşiğiň ýazuw görnüşinde berilmegini ýola salýan orfografiya halkyň jemgyýetçilik we medeni durmuşynda uly ähmiýete eýedir. Şonuň üçin hem orfografiýa meseleleri köpçüligiň ünsüni özüne has köp çekýär.

Türkmen diliniň orfografiýasy ençeme gezek ýörite ara alnyp maslahatlaşyldy. Birinji ylmy maslahatlaryň (1930-njy ýylyň 19-njy maýynda), birinji lingiwistik gurultaýyň 1936-njy ýylda we 1954-nji ýylda geçirilen ikinji lihgiwistik gurultaýlaryň gün tertibinde orfografiýa esasy meselelerden biri boldy. Bu elbetde düşnüklidir. Her bir dilde bolşy ýaly, türkmen edebi diliniň hem ýazuw şekili aragatnaşygyň kämilleşen serişdesi bolup hyzmat etmelidir.

Biz hemme sözleri aýdyşymyz ýaly ýazmaýandygymyzy ýada salalyň. Mysal üçin, «orak, çörek...» ýaly ençeme sözleri «orok, çörök...» diýip aýtsak-da, ýazuwda olary «orak, çörek...» ýaly ýazýärys.

Sözleriň şeýle aýdylyşyna hem ýazylyşyna her kim özüçe, öz düşünişiçe, garaýşyça çemeleşse, gör, nähili düşnüksizlik, nätakyklyk ýüze çykardy?!

Ýazuwy sözleýse näçe ýakynlaşdyryp bolsa, onuň şonça-da oňaly boljagy hemmä düsnüki. Ýöne welin, türkmen diliniň fonetikasynyň we grammatikasynyň kada-kanunlary ähli sözleri aýdyşymyz ýaly ýazmaga mümkinçilik bermeýär. Bu ýagdaý umumy dil birligini saklamak bilen birlikde orfografiýa düzgünlerini fonetika we grammatika (morfologiýa) kadalaryna esaslanyp ýüze çykarylýandygyny görkezýär. Bu ýagdaý sözleýiş bilen ýazuwuň arasynda ep-esli tapawuduň ýüze çykmagyna getirýär.

Ine, orfografiýa şu meseleleri düzgünleşdirýän, baş-başdaklyga ýol bermeýän hemmä umumy, üýtgewsiz, ýeke-täk dürs ýazuw düzgünleri bolup, türkmen diinde ýazýan we okaýan adamlaryň ählisi üçin düşnükli, aýdyňlygy kepillendirýär.

Soňa görä-de, orfografiýa düzgünlerini ýazýan adamlaryň hemmesi doly berjaý etmelidir. Onuň düzgünlerini bozmaga hiç kime ygtyýar berilmeýär.

Orfografiýa düzgünleriniň düýpli öwrenilmegi üçin, onuň fonetika we morfologiýa bilen baglanyşykly ýerleriniň örän gowy özleşdirilmeli. Bu baglanyşygyň haýsy bir meselesi ýüzleý özleşdirilse, ine, şol ýerde hem ýalnyşlar ýüze çykýär.

1-nji gönükme. Sözleriň aýdylyşy bilen ýazylyşyndaky tapawudy düşündiriň.

Buýan, uýan, oýan, oylanlar, ördekler, çörek, körek, uçjaklar, içjekler, gaçjaklar, üzdi, süzdi, aldy, boldy.

2-nji gönükme. Ýañyltmaçlary ünsli okaň. Sözlere dogry aýtmaga hem oňa düşünmäge çalşyň.

Bu üzüm turşumtylja üzüm, turşumtylja bolsa-da, süýjümtilje üzüm.

Bir towşan ýapa ýarmaşmakçy boldy, yzy bilen men hem ýarmaşmakçy boldum.

Ilerden bir goç gelýär, sag şahyn sol taşlap, sol şahyn sag taşlap.

At özüni sakyrtygalatmazak bolar, arpa çörek ysytmalatmazak bolar.

At özüni sakyrtygalatmazak bolar, towşan özüni mütüriketmezak bolar.

Gara goýun gumda gumalaklamazmyş, gumalagyn tomzaklar togalaklamazmyş.

1. Ýañyltmaçlary çalt-çaltdan gaýtalap okaň. Şonda özüňiziň nähili ýalňyş goýberýändigizi bilň, ony düzetjek bolup, ýañyltmaçlary ýene-de okap görüň. Sözleri dürs ýazmagyň we aýtmagyň zerurlygyny ýatda saklaň.

3-nji gönükme. Aýdylyşy bilen ýazylyşy deň gelmeýän sözlerden 10 sanysyny tapyp depderiňize ýazyň.

4-nji gönükme. Sözlemlerdäki sözleri dürs okamaga çalşyň. Haýsy sözüň aýdylyşy bilen ýazylyşynyň deň däldigini anyklaň, olar depderiňize ýazyň.

Sähet aga küren obada ýaşayardy. Ony gören oganlar derrew onuň daşyna üýşerdiler. Oganlar oňa böwregi böken ýaly ýerli-ýerden sorag bererdiler. Ol gyssanmany adam saglygy üçin zerur bolan buýan, narpyz, üzärlük, atgulak ýaly otlaryň derman üçin peýdalydygyny gürrüň berýärdi.

Ynsan özüniň hemme zadyny başga bir zada çalşyp bilýär. Emma atenesini hiç bir zada çalşyp bolmaz. Sebäbi olar her bir ynsanda deňi bolmadyk, ýekelik, täklikdir.

5-nji gönükme. Aşakdaky teksti okaň we şol esasyda döredijilikli beýannama ýazyň.

Kitap — dostuň hem söhbetdeşiň

Kitap ynsanyň çyn dosty. Ynsan üçin kitapdan eziz hem ýakymlyrak söhbetdeş ýok. Kitap parasat kämillik, gözelliginde deňi ýok minnetsiz dost. Onda hiç hili mekirlilik ýok. Ol şunuň ýaly ýoldaş, onuň sözlerinde ýalan hem bolmaýar, seniň zzyňdan gybat etmeýär. Kitaplarda ähli ylym syrlary

jemlenen bolup, ol bize geçmiş hem geljekden habar berip durýar. Şonuň üçin, biziň ömrümüzde kitabyň tutýan orny hem ähmiýeti örän uludyr.

6-njy gönükme. Aşakdaky nakyllary okap. Köp nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup, depderiňize göçüriň.

1. Supr..daky nan - aýdym hem m...kam.
2. Çöre...iň gýňagy-gyzyň ýaña..y.
3. Açl..k näme i..dirmez,dokl..k näme diýdirmez.
4. Aşy aj..gana ber,gyzy aş,,gyna.
5. Çörek tap...lsa,iýmäge ag..z tapylar.
6. Bugdaý un..ň bolmasa,bugdaý söz..ň ýokmydy.
7. Watany bar..ň ,döwl..ti bar.
8. Agz..birlik hemme zatdan güýçl...dir.
9. Dogry s..z daşy ýarar,
Egri s..z -başy
10. Dana öw..t dürd..n eziz.

7-nji gönükme. «Garaşsyzlygyň bize beren peýdasy» diýen temadan synp düzmesini ýazyň.

Soraglar:

1. *Orfografiýanyň hyzmaty nämeden ybarat?*
2. *Orfografik düzgünler nähili esasyda ýüze çykýar?*
3. *Näme üçin orfografik düzgünler üýtgeşsiz ýeke-täk bolmaly?*
4. *Orfografiýany düýpli öwrenmek üçin nämeleri gowy bilmeli?*

FONETIKA

§ 2. TÜRKMEN DILINIŇ ELIPBIÝI

Elipbiýi öwrenýän ylma g r a f i k a diýilýär. Ol ses bilen harplaryň gatnaşygyny öwredýär.

Türkmen halkynyň taryhynyň asyrlaryň jümmüşine uzalyp gidişi ýaly, onuň ýazuwunyň taryhy-da öz gözbaşyny iňňän gadymy döwürlerden alyp gaýdýar. Türkmenleriň nesilbaşçysy hasaplanylýän Oguz han zamanyn-da, biziň ata-babalarymyzyň hatly-sowatly bolandygy hakynda ylmy çaklamalar bar. Alymlaryň pikirine görä, şol döwürdäki oguz-türkmen elipbiýi soňra ulanyşdan galyp, onuň ençeme harplary tire-taýpalarymyzyň öz mallaryna basýan tagmalary görnüşinde biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Orhon we Ýeniseý derýalarynyň kenarlaryndan tapylandygy üçin bu ýazgylar ylymda «orhon-ýeniseý ýadygärlikleri» diýen at bilen öwrenilýär. VI—VII asyrlara degişli bolan bu ýazgylaryň dili häzirki zaman türkmen diline örän golaý. Biziň gadymy ata-babalarymyzyň şol ýadygärliklerde ýazylan elipbiýden giňden ulanandyklary sübhesizdir. Şeýle-de olar häzirki ylymda gadymy uýgur ýazuwy diýlip atlandyrylýan, dürli taryhy döwürlerde käbir başga elipbiýlerden peýdalanyrdylar.

Türkmen dili arap elipbiýinde ýazylan ýadygärliklere has-da baýdyr. Türkmenler arap ýazuwundan tutuş mün ýylyň dowamynda peýdalanylýan gelipdirler. Ýusup Balasagunly, Garajaoglan, Ýunus Emre, Nesimi, Azady, Magtymguly, Mollanepes, Seýdi we ençeme beýleki akyldarlarymyz öz nesillerine miras goýan ölmez-ýitmez eserlerini arap elipbiýini-de biziň öz dilimizde ýazypdyrlar. Soňky ýyllarda türkmen elipbiýi birnäçe gezek çalşyryldy. 1928-nji ýylda türkmen diliniň ýazuwy arap hatyndan latyn elipbiýine, 1940-njy ýylda bolsa kiril elipbiýine geçirildi. 1993-nji ýylda bolsa, latyn harplary esasynda düzülen täze türkmen elipbiýi kabul edildi. Ony durmuşa ornaşdyrmagyn döwlet maksatnamasy tassyklanyldy.

8-nji gönükme. Täze türkmen elipbiýini tertip boýunça sütünlere bölüp okalyşy bilen bilelikde depderiňize ýazyň.

9-njy gönükme. Ýazuwda kynçylyk çekmez ýaly içinde b hem-de w sesleri gelyän 10 sany söz ýazyň.

NUSGA: *barak, warak...*

10-njy gönükme. Täze türkmen elipbiýiniň her bir harpyna Garas-syzlykdan soňky dörän sözleri tapyň we olary elipbiý tertibi boýunça depderiňize ýazyň.

Elipbiý tertibini oňat bilmek her nili sözlüklerden peýdalanmak üçin gerek bolýar. Çünki sözlüklerde sözler elipbiý tertibi bilen berilýär.

Sözlükde *a* harpyna başlanýan birnäçe cöz bolsa, olaryň haýsynyň ilki, haýsynyň onuň zyndan gelyändigini bilmek üçin, sol sözleriň ikinji harpyna, eger ikinji harpy hem meňzeş bolsa, onda olaryň üçünji harpyna we şol tertipde ondan soňky gelyän harpyna seretmek gerek bolýar.

Kim elipbiý tertibini oňat bilse, ol sözlükden peýdalanmagy hem oňat başarýar we sözleri elipbiý tertibinde düzmeği hem gowy ýerine ýetirer.

11-nji gönükme. Aşakdaky adam atlaryny elipbiý tertibinde ýazyn.

Jöşgun, Güläle, Serdar. Ýunus, Gülmire, Sähet, Aýnur, Yhlas, Maýa. Bahar, Baýramgeldi, Batyr, Bibitäç, Nurmuhamet, Şamuhamet, Ata, Annabibi, Ýazmyrat, Şasoltan, Gülşat, Kümüş, Azat, Ýazsoltan, Saýat, Wepa, Hudaýberdi, Sähra, Sapargeldi. Arazbagt, Intizar, Orungül.

12-nji gönükme. Özüňizden elipbiý tertibunde 12 sany familiýa ýazyň. Ol familiýalar biziň ýolbaşçylarymyzyň, gahrymanlarymyzyň, görnükli alymlarymyzyň, iň belli senagat we oba-hojalyk işgärlerimiziň familiýalary bolmalydyr.

13-nji gönükme. Goşgy bentlerini göçürin, inçe çekimlileriň aşagyny bir çyzyk, ýogyn çekimlileriň aşagyny iki çyzyk çyzyň.

Özbek bilen Türkmeniň

Bir derýadan goşawlap suw ičen il,
Derýasy bir, özbek bilen türkmeniň.
Günüň, Aýyň şöhlesi deň düşen il,
Hasyly bir, özbek bilen türkmeniň.

Bir-birine söýeg bolup gadymdan,
Gamly günü köşeşdirip gadymdan,
Bir çöregi bölüp iýip gadymdan,
Alkysy bir,
özbek bilen türkmeniň.

Magtymgulyň goşgusynyň syry bar,
Iki eli tutan ýeke piri bar.
Her bir öýde Myralynyň şygry bar,
Heňi birdir, özbek bilen türkmeniň.

Şowrukdyrýar türkmenimiň tulpary,
Ýer dyzaýar özbekimiň Baýçybary,
Haýt, diýende dargar göwün gubary,
Sapasy bir, özbek bilen türkmeniň,

«Türkmen» diýsem,
«men» diýip dur
daglar, how!

Bala dolan, biz ynanan baglar, how!
Şeýle zaman, göwni mydam çaglar, how!
Dünýäsi bir, özbek bilen türkmeniň.

(Ykbal Mürze)

§ 3. ÇEKIMLI SESLERİN DÜRS ÝAZUW KADALARY. TÜRKMEN DILINDÄKI ÇEKIMLI SESLER. OLARYŇ UZYN WE GYSGA AÝDYLYŞLARY

Sap owazdan emele gelip, päsgelsiz aýdylyan seslere çekimli sesler diýilýär.

Türkmen dilinde 9 sany çekimli ses bar: *A, e, ä, i, o, ö u, ü, y.*

14-nji gönükme. Aşakdakylary göçüriň, çekimli sesleriň aşagyny çyzyň.

Dilini saklan, könlüni saklar. Dili uzynyň başy gowgaly.
Hakykatçynyň duşmany ýalan söz.
Düzgünsiz-tertipsiz öý dagar.
Her haçan zähmetden peýda bar, ýañramakdan zyýan.
Samsyk, atasynyň öwdüne-de gulak asmaz.
Maslahatly iş oň bolar.
Abraýly adama ýalan sözlemek aýypdyr.
Kişiniň aýbyny açýanyň dosty bolmaz.
Hakyky dost elmydama seni gowy görýändir we kyn gününde doganyň ýaly bolup kömege geler.

(Süleýmanyň pähimleri).

15-nji gönükme. Teksti göçüriň. Sözlerdäki çekimlileriň uzyn-gysga aýdylyşyny anyklaň.

Poeziýa bilen durmuş

Gadym, gadym zamanlarda bir dana adam gür tokaýlygyň içinden gidip barýan eken. Ýoluň ugrunda, bir ajaýyp agajyň şahasynda bir täsin guş saýrap otyrmyş. Dana adam näçe gyssanmajam bolsa, guşuň täsin owazyny diňlemek üçin dem salym aýak çekipdir. Onýança-da bir awçy ýaňky guş atypdyr. Ok guşuň edil göşünden degipdir. Owaz kesilipdir. Dana kişi şeýle bir nälet okapdyr, şeýle bir çyn ýürekden gargyş edipdir: ol gargyşyň içindäki Ýigrenç şobada awçyny öldüripdir, gargyşyň içindäki Söýgi bolsa şobada guşy direldipdir. Şol ýigrençden, şol Söýgüden bolsa goşgy döräpdir.

(Gazetden)

16-njy gönükme. Elipbiýiň her harpyna başlanýan iki söz tapyp ony elipbiý boýunça depderiňize ýazyň we olaryň birnäçesinden peýdalanyp, hekaýajyk düzüň.

Ýatda saklaň!

Bu orfografik düzgün ses we harp, çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylyşy, bogun, sözleriň manysynyň özdermegi hem üýtgemegi barada öwrenilen materiallardan ýüze çykarylýar. Çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylmagy aýratyn bellik ýa-da harp bilen bellenilmeýar.

Olaryň ikisi üçin-de bir harp ulanylýar. Sebäbi seýle sesleriň manylary söz düzüminde ýa-da sözlemlerde aýdyň ýüze çykýar.

Derňäp göreliň;

At-tüpeň atmak, at çapmak, at – bir zadyň ady,

Ot-ösümlük, ot – ýalynly ot.

Öt-şu ýerden öt, öt – öt haltasy.

Tut – elinden tut, tu:t – tut agajy

Biz-biziň hemmämiz, bi:z – mata, ädik ýamalýan gural:

Bellik:

1. Diňe sözüň soňunda **y, i** çekimlileriniň uzynlygy **ý** harpy bilen bellenilýar: **iý, diý, gyý, elipbiý...**

2. Hemme bogunlarda **ü** çekimlisiniň uzynlygy **ý** harpy bilen aňladylýar: **süýji, küýze, süýri, güýz, üýtgeşik, jüýje.**

3. Sözüň soňunda **u** çekimlisiniň uzynlygy, esasan, **w** harpy bilen görkezilýar: **okuw, hyjuw, arzuw, ýazuw, dynuw.**

Sözlemde çekimli sesleriň uzyn ýa gysga aýdylýandygyny seljermegiň aňsat usuly bar:

Çekimlisi uzyn aýdylýan sözlerde şol çekimli sesi näçe uzyn edip aýtsañ-da, sözüň manysy üýtgemeyär. Tersine ol has owazly aýdylýar: un, gi:rmek, I:ýrmek, a:dim, a:lym.

1. Çekimlisi gysga aýdylýan sözlerde çekimli sesi zorayakdan uzyn aýdanynda-da, ýa sözüň manysy üýtgeýär ýa-da ol düşnüksiz seslenmä öwrülip ýoýular: dogan-do: gan, doga:n, gyş-gy: ş, guş-gu: ş...

17-nji gönükme. Sözleri deňeşdirip okaň. Olarda ý, w harplarynyň ulanylmazlygynyň we ulanylmagynyň sebäplerini düşündiriň.

öý — iý	aý — güýz	Suhan — uw (lamak)
taý — gyý	taý — düýn	surat — suw
guý — diý	jaý — süýt	uky — guw
jaý — çüý	ýaý — düýş	ýuka — ýuw

18-nji gönükme. Aşakdakylary göçüriň we uzyn aýdylýan çekimliň aşagyny çyzyň.

Nanymyz bol bolsun. Nany har etmäliň. Nesilleriň baglanyşygy üzülmesin. Niýetiň hemra bolsun. Nowjuwan ýaşlar mydama şadyýan bolsun. Noş bolsun. Nyşanyňyz kalbyňyza nur saçsyn. Nowruzyň, now günüň, täze ýylyň gutly bolsun!

(Alkyşlar we dilegler).

Agyl doly akja guzy, ertir tursam, ýokja guzy.

(Matal).

Bal süýji, baldan bala süýji.

(Nakyl)

19-njy gönükme. Sözleri ünsli okaň, çekimli sesi uzyn aýdylýan sözleri tapyň.

Dar, ýar, gar, don, yn,ýol,ýuka,dyz, şem, şar, on, üç biz, çek, ek, duz, ek, kân, köp, köl, gaçaz, oz, çöp, çor, gün, kül, ir, giç, dag, bagý, öý, köw, ordek, ýumuş, uzakntan.

1. Tapan sözleriňiziň çekimli sesini has uzyn çekip aýtmak mümkinmi?
2. Şeýle aýdylanda sözleriň manysy üýtgeýärmi?
3. Çekimli sesi gysga aýdylýan sözleri hem şonuň ýaly derňäň. Şonda bu hili sözleriň öňki manysyny bermeýändigine göz ýetirersiňiz.

20-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň her biriniň çekimlisini hem uzyn, hem gysga aýtmak bolýandygyny ýa-da bolmaýandygyny anyklaň. Şeýle edilende, sözleriň manysynyň nähili özgerýändigine göz ýetiriň.

At, ot, ak, al, bar, ar, uç gyz, tut, ýol, ýaz, gaz, as, bat, baş, biz, bil, gap, daş, gor, gurt, gyr, it, maý, ot, oç, pil, sap, sol, tap, çal, ýag, ýan, ýal, ýap, ýat, ýaş, ilik.

1. Uzyn hem gysga aýdylyan çekimli sesler ýazuwda hähili aňladylypdyr?
2. Sözlem içinde gelmese ýokarky sözleriň manysyny bilmek mümkinmi?

21-nji gönükme. Okaň, sözleriň haýsy bogundaky çekimliniň uzyn aýdylyandygyny biliň.

Süýji, akja, gawun, ördek, çişik, adany, ädik, ädim, aýna, bolüm, uzyn, ýodyn, ojak.

Gara, Sapa, Wepa, ejiz, gündiz, üçin, mümkin, gural, gurbaga.

Amandaky, maldar, sürüdüki, çagalardaky, töwerekdüki, çopandaky.

Ýatda saklaň!

Käbir sözlere üýtgediji goşulmalar goşulanda, olaryň bogun düzümi özgerip, çekimlileriniň uzyn-gysga aýdylsý-da üýtgeýär.

Meselem: gümry-gumrym, goňşy-goňşyň, jübi-jübim, köşek-Köşekow we başgalar.

Çekimli sesleriň şunuň ýaly uzyn-gysga aýdylsýnyň üýtgemegi onuň manysyny özgertmeýär.

22-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň çekimli sesleriniň nähili aýdylýandygyny anyklaň. Soňra olaryň yzyna familiýa ýazaýjy **-ow, -owa, -ýew, -ýewa** goşulmalary goşup ýazyň.

Arrayk, çopan, möjek, köşek,baky, bagy, polat, ömür, şükür, kömek, burun, mürrük, çoluk, gotur.

1. Ýazan sözleriňiziň aýdylsýlary bilen ýazylyşlaryny deneşdiriň.
2. Sözleriň ikinji bogundaky dar çekimli sesleri nähili ýazandygyňyzy gözden geçiriň.

23-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ünsli okaň, olaryň çekimli sesleriniň nähili aydylýandygyny bilň. Soňra olaryň yzyna san, 1—2-nji ýöňkeme we eýelik, ýeňis düşüm goşulmalarynyň degişlisini goşup, depderiňize göçüriň.

Söýgi, süýri, sülçi, süri, tokly, toty, törpi, turşy, tuty, tünňi, uky, uly, urgy, howly, hüwdi, çüri, bogy, köpri, küýki, künji, hünji, tüwi, ogy, otly, öri, pökür, goni, duýgy, dury, dürbi, düsbi, jögi, jibi, kowgy, buky, goýun, goňsy, gorky, görgi, guzy, guýuň, gumry, guty, güýçli, gölki, dogry, doly, Nury, Durdy, Jümmi, Gully.

Ýatda saklaň!

Uzyn hem gysga aýdylýan çekimlileriň her haýsy aýry seslerdir. Olar sözüň many aňladyşyna iki hili gatnaşyk edýär.

1. Sözüň manysyny özgerdýär.

Meselem: at-a:t, ýol-ý: ol, ot-o:t, it-I:t, uç-u:ç; bir-bi:ri, bagy-Bagy:ýew, burun-Burun:ow...

2. Sözüň manysyny uýtgedýär.

Bu özgerişleri sözüň many aňladyşyna esaslanyp, yüze çykarmak mümkin.

Uzyn we gysga çekimliler birnäçe orfografik düzgünler: dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni, dar çekimlileriň düsüp galyşy, dymyk çekimsiz sesleriň açyk seslere öwrülüp-öwrülmezligi bilen pugta baglanyşyklydyr.

24-nji gönükme. Okaň, haýsy sözüň çekimli sesiniň uzyn aýdylýandygyny bilň. Çekimli sesiň uzynlygynyň ý, w harplary bilen bellenen ýerlerini tapyň.

Melul bolar myradyna ýetmedik,
Müýnli bolar hak emrini tutmadyk,
Öz ryskyna hiç kanagat etmedik, —
Gözün diker, kişi aşyna zar bolar
(Magtymguly)

Bal süýji, baldan bala süýji.

Dama-dama köl bolar, hiç dammasa çöl bolar.
Gylyç öz gynyny kesmez.

Akar suwlar bilen
Ap-ak guşlara,
Näzik sesin goşýar mähriban eke.
Her gezek-her säher hüwdülenende,
Dünýäm bir meretebe ýigdelýär ýene.

(H.K., «Ene hüwdüsi»).

25-nji gönükme. Görkezilen sözleriň haýsy orfografik düzgünlere gorä ýazylandygyny bilň. Soňra onuň uzyn we gysga çekimliler bilen baglanyşykly yerini anyklaň.

1. Käriz-kärizi, agyl-agyly, ejiz-ejizi, gygyryp-käýinip, sygyryp, çagyryp.

2. Ýöriş, bütin, uzyn, müdir, mümkin, gündiz, günin, görüp, ukyp.

3. Kak-kaky, gök-gögi, ýap-ýaby, hek-heki, saç-saçy, täç-äji, aýtýar, gaýdýar.

Çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylyşyny dogry ýazmak mümkinmi?

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Sözler aýdylyşy ýaly ýazylýarmy?*
2. *Çekimli sesleriň uzyn aýdylyşy ýazuwda aýratyn harp ýa-da bellik bilen belleniýärmü? Näme üçin? Mysallar arkaly subut ediň.*
3. *Çekimli sesleriň uzyn aýdylyşy nähili ýagdaýda ý, w harplary bilen belleniýär? Muňa degişli mysallar tapyň.*
4. *Çekimli sesleriň uzyn we gysga aýdylyşyny seljermegiň nähili usullary bar?*
5. *Sözleriň manysynyň uzyn-gysga aýdylmagy sözleriň many aňladyşlaryna nähili täsir edýär?*
6. *Çekimli sesleriň uzyn-gysga aýdylmagy haýsy orfografik düzgunler bilen baglanyşykly?*
7. *Sözüň manysyny özgerdýän we üýtgedýän uzyn çekimlileri nähili tapawutlandyrmaly? Mysallar arkaly subut ediň.*

INÇE WE ÝOGYN ÇEKIMLILERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýatda saklaň!

 Bu orfografik düzgün ses we harp, çekimli we çekimsiz sesler, olaryň aýratynlykdaky atlary, inçe we ýogyn çekimliler, asyl söz we goşulma, sözleriň hilleri: sada, goşma, tirkeş, gysgaldylan goşma, alynma sözler barada geçilen materiallar bilen baglanyşyklydyr. Soňä görä-de inçe we ýogyn çekimlileriň ýazuw düzgünini gowy bilmek üçin onuň ýatlanan temalar bilen bagly ýerini gaýtalap, ýada salmak zerur.

26-njy gönükme. Kop nokatlaryň deregine i hem y sesleriň degişlisini goýup, okaň, olaryň aýdylyşlaryndaky tapawudy biliň. Soňra göçüriň.

Süýji inj...r, posly zynj...r, ynj...k çaga, ýogyn inj...k, gyş...k-çiş...k.

Ç...g garnyz, ç...g erik, ç...g esgi.

Ç...r at, öýe g...r, siňegi g...r.

Agajy d...k, samany d...k, köýnegi t...k.

Y hem I sesleriniň aýdylyşynda nähili tapawuty bellemek bolýar?

2.Bular bir sesmi ýa aýry-aýry seslermi?

Ýadyňyzdamy?

 Dilimizdäke alynma sözlerden (rus, arap-pars) beýleki sözleriň hemmesinde inçe we ýogyn çekimlileriň berk orfografik düzgüni bar.

1. Eger sözüň ilki bognunyň çekimlisi inçe bolsa, ondan soňky bogundaky çekimlisi inçe bolýar: ýü-pek-çilik, ö-süm-lik...

2. Eger sözüň ilki bogunyň çekimlisi ýogyn bolsa, ondan soňky bogunlarynyň-da çekimlisi ýogyn bolýar: o-kuw-çy, gur-lu-şyk-çy, pa-ra-hat-çy-lyk...

3. Bu düzgün düýp sözlere goşulýan goşulmalarda hem saklanýar: ýü-pek-çi-li-gi-miz-den, gur-lu-şyk-çy-la-ry-my-zyň-ky-da...

Beýle sözlerde inçe we ýogyn çekimliler garyşyp gelmeýärler. Emma dilimiziň sözlük sostawyndaky rus, arap-pars sözlerinde inçe-ýogyn çekimliler garyşyp ulanylyp bilýärler: telewizor, ga-zet, ki-tap, di-war, mäh-ri-ban, e-de-bi-ýat, met-bu-gat, te-bi-gat, se-na-gat.

Inçe we ýogyn çekimliler garyşyk gelen sözlere goşulmalar goşulanda olaryň soňky bognunyň çekimlisine garap, inçe bolsa, inçe, yogyn bolsa hem yogyn çekimlili goşulmalar goşulýar.

27-nji gönükme. Tekstden inçe we ýogyn çekimlisi garyşyp gelen sözleri tapyň. Soňra olary bogna bolup, depderiňize ýazyň.

Tebigaty söýýän we ony oňat bilýan adamlar onuň baýlyklaryndan dogry peýdalanýar. Biziň mähriban watanymyzda ýaşlar barada uly aladalar edilýar.

«Jahanda kitap dek mährem dost bolmaz»

A. Nowaýy.

28-nji gönükme. Temany okaň we göçüriň. Sözlerdäki inçe çekimlileriň aşagyny bir çyzyk, ýogyn çekimlileriň aşagyny iki çyzyk çyzyň.

Watan

Watan her bir adamda öz öýüne, doglup ösen ýurduna, iň ýakyn adamlara ata-enä, aga-inä, dogan-garyndaşlara bolan aragatnaşykda ýüze çykýar. Ata-Watan şeýle düşüňjeki, ol ynsan kalbynda hemişelik özgermeýän zatdyr. Watana söýgi duýgusy ene süýdi bilen gana geçýär. Bu eziz duýgyny ene hüwdüsi ösdürýär, kemala getirýär.

Ynsan öz watanynda kemala gelýär, gadyrlanýar. Durmuş mekdebine geçýär. Gözel durmuşa we öz önünde goýan maksada ýetmeklige hereket edýär. Aýratyn hem, garaşsyzlyk zerarly Özbegistanyň at-abraýy, maddy we medeni baýlygy bütin jahana ýaýrady.

Özbegistan ýüzden artyk döwletler bilen ykdysady, medeni taýdan aragatnaşyklary ýola goýdy. Watanymyz öz baýdagyna, gerbine, senasyna, konstitusiyasyna eýe. Bütin dünýäde pasyrdap duran Özbegistanyň baýdagynda halkymyzyň ruhy, gujur-gaýraty, buýsanjy, gudraty, arzuwlary jemlenen.

MORFOLOGIÝA, LEKSIKA, WE SINTAKSIS

§ 4. GOŞMA SÖZLERIŇ ÝAZYLYŞY

Ýatda saklaň!

Bu tema ses hem harp, harplaryň atlary: çekimli we çekimsiz sesler: çekimlileriň uzyn-gysgalygy, inçe-ýogynlygy, dodaklanyp-dodaklanmazlygy: çekimsizleriň aýyk-dymyklygy: sada sözüň manysy, basymy, üýtgeýsi, sözlere baglanyşy barada geçilen materiallar bilen baglanyşykydyr. Temany özleşdirmek üçin şol baglanyşyga düýpli düşünilmegi gerek.

29-njy gönükme. Nusgada görkezlişi ýaly edip, sözleri ünsli dernäň.

Sözler	Näçe bogunly	Näçe sesli	Näçe harply	Çekimliler						Çekimsizler	
				Uzyn	Gysga	Inçe	Ýogyn	Dodak lanýan	Dodak lammaýän	Aýyk	Dymyk
Nusga: Unaş Ýaşuly Gözýaş	2	4	4	u	a	—	ua	u	a	n	ş

30-njy gönükme. Goşma sözlerden peýdalanyp birnäçe sözlem düzüň we goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

Yadyňyzdamy?

Islendek sada sözleri birleşdirip, olardan goşma sözleri ýasamak bolmaz. Sebäbi goşma sözler uzak wagtyň önümidir. Olar söz düzüminden ýüze çykýarlar. Sada sözlerden goşma sözleriň hasyl bolmagy üçin şeýle şertler gerek:

Goşma sözi emele getirýän sada sözleriň ozalky manylarynyň özgerip, täze manyly bitewi bir söze öwürülmegi gerek: un-aş-unaş, il-aman-Ilaman, ak-depe-Akdepe...

1. Goşma sözi hasyl edýän sözler basym taýyndan birleşip, bir basymly söze öwürülmegi zerur: Mämmet-Öwez- Mäm-me-dö-wez, unaş, I-la-man, gü-ne-ba-kar, kyr-ka-ýak...

2. Göşma söze öwürülen sada sözleriň biri-birini aýyklamazlygy zerur: demir (nähili?) ýol, demir ýolçy, bedenterbiýeçi...

3. Göşma söze ovrulýän sada sözleriň lkisiniň bilelikde bir soraga jogap bolmagy gerek: Ilmyrat- kim? Toprakgala-nire?, basybalyjy-kim?, waharman-näme?, garrygyz- näme?...

31-nji gönükmä. Sözlemleri okaň we göçüriň. Goşma sözleriň aşagyny çyzyň.

Birinji Prezidentimiz I.A.Karimow Özbegistanda ýaşayan ähli millet wekillerine bir dek garardy. Muhammadkodir Abdullaýew 2000-nji ýylda Sidneý Olimpiadasynda boks boýunça çempion bolanda Islam Karimow muňa örän guwanyp, boksçymyzyň adyna gutlag hatyny iberen eken.

2017-nji ýylda Braziliýada bolup öten ýazky Olimpiada oýunlarynda birinji bolup iki andijanly sportçymyz Hasanbaý Dostmatow we Ruslan Nuriddinow altyn medala mynasyp bolanda birinji Prezidentimiz «Ine Andijan bu gezek hem özüni görkezdi.» diýip uly guwanç bilen aýdypdy.

Ilki bilen ýakyn goňşularymyz bolan Türkmenistan, Gazagystan, Gyrgyzystan, Täjigistan we başga döwletler bilen gowy goňsuçylyk we özara dostluk aragatnaşyklaryny her taraplaýyn pugtalandyrmaklygy Prezidentimiz öz öňünde baş wezipe edip goýdy.

Biziň ýurdumyzda spota, aýratynam ýaşlaryň sporuna uly üns berilýär. Ähli şäherlerde we obalarda döwrebap sport meýdançalary gurlandyr.

Meleguşyň dup-duruja endamy göze ýakymlydy. Mekgejöwen peýdaly ösümlükdir. Gulmämmet aga biçak ynsaply, arassa adam bolupdyr.

Gyrat münen Görogly,
Babam hany, aýdyň siz.
Koňyratly Alpamyş,
Agam hany, aýdyň siz.
(*Muhammet Ýusup*)

32-nj i gönükme. Sözlemlerdäki goşma sözleri tapyň we olary depderiňize yazyň.

1. Ahal Dorbedewi çapdyryp, Hany beg bilen Garamergeniň ýanyna bardy.

2. Ol Kesearka...yň meşhur pälwany Garadolan pälwandy.

3. Nişapurda bolan toýda Barat pälwan bilen göreşen adam.

4. Yaryşyň dawaly bolup.ozany-galany kesgitläp. Ot...ran ýaşul...laryň biri boýy gulaç ýarym düýp halyny Ilamanyň idekläp otra çykaran Dorbedewiniň üst...ne atdy. (*M.S.*, «*k*»).

5. Beýleki atly agajet uz...nak ýaşuly Tagandurdy mergendi. Ol petbelbaşydy. Dogr...sy, Begnazar söwdagäriň ynamdar nökeridi. (*G.K.*, «*M*»).

6. Gownüçökg...nligiň, terkidünýäligiň bu aýlyň gerdeninden daş bol...p basýandygy äşgär bildirip dur. (*N.H.*, «*B.ýa*»).

Arakesme wagtynda fotohabarçylar gumdaglylaryň toparlaýyn suratyny alýardylar. (*B.P.*, «*Ç.s*»).

1. Ýazan sözleriňiziň her biri haýsy sada sözlerden hasyl bolupdyr?
2. Olaryň oňki we soňky manylary meňzeşmi?
3. Goşma sözleri hasyl eden sözleriň her birine oňki jogap bolýan soraglaryny bermek mümkinmi?
4. Täze emele gelen goşma sözler haýsy soraglara jogap bolýarlar?
5. Goşma sözi emele getiren sada sözler biri-birini aýklaýarlarmy?

GOŞMA HAS ATLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

33-nji gönükme. Sözlemleri okaň we goşma has atlaryň nähili ýazylandyklaryna üns beriň. Soňa olary saýlap ýazyň.

Amyderýa Sarymaý, Dördül, Ellikgala, Biruny, Çomanaý etraplaryny suw bilen üpjün edýär. Biziň watanymyz gaty giňdir. Watanymyzda: Amyderýa, Garaderýa, Syrderýa, Çyrçyk, Ahangaran we Zerewşan derýalary bar.

Daşkent, Samarkant, Buhara, Andijan, Kaşgaderýa, Nöküs şäherleri welaýatymyzyn iň uly şäherleridir. Biz tomus kanikulynda Atajan, Enejan, Ejebay, Bakybek dagy bilen Samarkant şäherine gezelenje gitdik. Ol yerde bizi Gurbanmyrat aga we Ogulsenem daýza garşy aldylar.

1. Goşulyp ýazylan sözleri emele getiren sözleriň ozalky manysy, basymy saklanypmy?

2. Bularyň arasynda goşulman ya-da defis bilen ýazylan goşma has atlar barmy?

Aga, jan, eje, han, beg, daýy, daýza kimin sözler haçan özünden öň gelen at bilen goşulyp ýazylýarlar?

34-nji gönükme. Sözlemleri okap, ondaky goşma has atlaryň nähili ýazylandygyna üns beriň.

1. Dörtgüliň jümmüşindäki Aýazgalada, Könegalada geologik barlag işleri alnyp barylýar.

2. Emirebatly Annaöwez, Mämmedoraz, Mädreýim dagy Almaataly gurluşykçylaryň pikirine eýerip işleýärler.

3. Atabaý, Törebek, Kakajan aga, Ejegyz eje dagy köne ýaşayşyň agyr sütemini öz gerdenerinde çeken adamlar.

4. Aman aga, Gözel eje! Men Sülgun janyň göwnüne degmedim ahry!

5. Men geografiýa sapagynda: Kazbek dagy, Wolga derýasy, Ural dagy, Baltika deňzi barada öwrendim.

6. Ust-Kamenogorsk, Iwano-Frankowsk şäherleri gaty uly şäherlerdir.

1. Haýsy goşma has atlar goşulyp, haýsýsy hem goşulman ýazylypdyr? Munuň sebäbi nämede?

2. Haýsy goşma has atlarda iki çekimli bir ýerde (yzly-yzyna) ýazylandygyny düşündiriň?

3. Näme üçin goşma has atlaryň käbiri aýry, käbirleri bolsa defis bilen ýazylypdyr?

Ýatda saklaň!

1. Basym hem many taýyndan birleşip, goşma sözi hasyl eden goşma atlar goşulyp ýazylýar.

2. Goşma has atlaryň ilki harpy baş harp bilen yazylýar.

3. Basym taýyndan birleşmedik Port-Artur, Ust Kamenogorsk... ýaly atlar defis arkaly ýazylýar.

4. Çyrçyk derýasy, Balkan dagy, Baýkal köli...ýaly bile ulanylýan goşma has atlaryň soňkusy umumy jyns ady aňladyp, üçünji ýöňkemedede gelende, olar goşulman ýazylýar.

5. Aga, jan, eje, ham, beg, baý...ýaly sözler has adyň bir bölegi bolman gelenlerde, özünden öň gelen at bilen gosulman ýazylýar.

Meselem: Kaka jan, eje jan, ýürekden ýalbarýaryn!

6. Diňe Almaata, Annaoraz...ýaly goşma has atlarda iki çekimli bir ýerde yzly-yzyna ýazylýar.

35-nji gönükme. Sözlere ünsli okaň. Olaryň goşulyp hem goşulman yazylýanlaryny aýry-aýrylykda depderiňize ýazyň.

Syr derýa, Gara derýa, Sumbar derýasy, Wolga derýasy, Amur derýasy, Don derýasy Köpet dag, Gum dag, Nebit dag, Köýtän dagy, Balkan dagy, Pamir dagy, Ural dagy, Kazbek dagy.

Gara deňiz, Baltika deňzi, Akdeňiz, Gyzył deňiz, Orta ýer deňzi.

Halnazar baý, Eziz han, Taýmaz beg, Ata nazar aga, Sabyr eje — bular çeper eserleriň gahrymanlarydyr.

Köne ürgeňç, Baba arap, Alma ata, Aga oraz, Anna öwez, Anna aman, Anna esen, Hoja ili.

DÜZÜMINDE AT, SYPAT, SAN IŞLIK BOLAN GOŞMA SÖZLERİŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

1. Basym hem many taýndan birleşip, täze many anladýan goşma sözler goşulyp ýazylýar.

Meselem: Bagtyýar, günebakar, ýelýyrtan, balykgulak, kyrkaýak, ekegapan, ýekelli, agzala, basybalyjy, bolelin, başýylyk, birküç, işläbermek, durubermek, alaweri...

2. Ara sözi özünden soňky we öňki, bir sözi özünden soňky, agyry sözi bolsa özünden öňki söz bilen bilelikde bir many aňladanlarynda, goşulyp yazylyar.

Meselem: aragatnaşyk, arabozar, arakesme, araçäk, halkara, özara, raýonara, obara, ilara, milletara...

Birnäçe, birneme, birsyhly, bireýýäm, birentek, birkemsiz, gözagyry, içagyry, dişagyry, kelleagyry...

3. Don, kädi, ýol, derman ýaly sözleriň önünden gelip, solary aýyklaýan sözler aýry ýazylýar.

Meselem: gyrmzy don, garma don: aş kädi, palaw kädi: demir ýol, gin: üsgülewük derman, gyzyrma derman...

4. Goşma sanlar aýry ýazylýar.

Meselem: bir mün dokuz ýüz togsan ýedinji ýyl, bir ýüz ýigrimi baş manatlyk haryt...

36-njy gönükme. Goşma atlaryň ýazuw düzgünini düşündiriň. Ýazuw kadasyna laýyklykda göçüriň.

Ýeke(?)Ili, Kön(?)ürgenç, alt(?)atar, Ann(?)esen, pors...derman, ik(?)atýok, bag(?)röýken, Ann(?)oraz, şähd(?), göwn...ýetmez.

37-nji gönükme. Sözlemleri okap, ondaky goşma sözleri tapyň we olary saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Indi gözüm bütinleý açyldy, ilkağşamyň alagaraňkylygynda bir saza-gyň düýbünde ýatandygymy, indi kem-kemden täze jahana gelýändigimi,

bu adamyň bolsa halasdärimdigini, birbada däl-de, assa-assa aňsyrdym. (*B.N.*, «*Y-g*»). 2. Men oňa: «öten ağşam zährämiz ýaryldy, bir topar bendeleri Akjaguýma getirip, demir ýoluň gaýrasyndaky oýda hatarlap, gyryp gitdiler» diýdim. (*B.S.*, «*S.a.*»). 3. Garagum diňe güýçli, ugurtapyjy adamlary halaýar. (*B.X.*, «*G.m.*»). 4. Owganystan we Hytaý ýurtlary bilen aragatnaşyk günsaýyn gowulaşýar. Arabozar gaçgaklaryň araçäkdäki ogryn-dogyn ýykgyňçylyklarynyň soňuna çykyldy. Munuň özi milletara gatnasyklarynyň sagdynlaşmagyna öz täsirini ýetirdi. 5. Bir müň dokuz yüz ýigrimi dördünji ýyl özüniň taryha gelip girişini buzly aňzak bilen dabaralandyrdy. (*N.O.*, «*P.n.t.*»). 6. Bu işe başlygyň orunbasary Maşadyň hut özi ýolbaşçylyk etdi. (*T.Z.* «*B.B.*»). 7. Görögly kowgulardan arany açyp, şol sürüp barşyna, eňnesi Gülendamy, goş-golamyny, paty-putularyny goyan ýerine – Üçgümmez dagyna etdi. («*Görögly*»).

38-nji gönükme. Sözlelerden ara, bir aňajyk, bir hili äsgermeziň, agyry sözleriniň gatnaşmagynda hasyl bolan goşma sözleri tapyň. Soňra olaryň goşulyp yazylýanlaryny saýlap, depderiňize ýazyň.

1. Gör, haçandyr birmahallar ýaganmy, ýa-da indi ýagjakmy, dünýäni ýakyp-ýandyryp ötenmi, ýa indi ötjekmi haýsydygyny seljerer ýaly bolmady. 2. Öz-ä birhili, howsalaly. 3. Birsellemeden gapy jarka açyldy-da, biri bäriligine ylgap gaýtdy. 4. Ikindinara sekiniň üstünde dutar çalyň otyrkam, Gurt geldi (*N.H.* «*B.ý.a.*») 5. Hytaýyň wekilleri eýýäm birentek mesele boýunça özara hyzmatdaşlyga ýol açypdylar. (*G.k.* «*M*»). 6. «Zähmet» uçastogy 5—6 kilometr aradaşlykda ýerleşendigi üçin, gurluşykçylara arakesmede ol ýere gitmek kyn düşýärdi. (*B.k.*, «*S.d.-a.d.*») 7. Gülkiniň aşagynda näme-de bolsa bir zat ýatandyr. (*N.S.*, «*Ş.b.*»). 8. Men göwnüme hiç bir zat getirmeýärim. Hawa. Birazajik getirmänem durmaýaryn. Emma onuň gülküsi birhili, äsgermeziň gülküsi däl ýaly, ondan birhili, ýürek awamasy duýulýar. Ol sazandanyň ýüzüne seredende, nämendir bir zatlary pikir edýän ýaly bolýar. (*N.S.* «*S.b.*»). 9. Bütün oba boýunça «myş-myş» habarlar birsyhly gezmeleýärdi. (*G.K.*, «*M.*»). 10. Bir ýola welin, janaweriň merkini beräýipdirin. (*R.D.*, «*S.b.*»). 11. Ol ýadaw alaşasyna atlandy-da, birsellem eýeriň üstünde gymyldaman oýa batyp oturdy. (*B.H.* «*G.ç.o*»). 12. Käbirleri bälçikligi göterýär, käbirleri tomsuň howasy ýaly lap-lap gzyberýär. (*B.H.*, «*G*»).

1. **Bir** sözi haçan goşma sözüň düzümine girip bilýär?
2. **Ara** sözüniň gosma sözüň birinji we ikinji bölegi bolup ulanylyşynyň özara tapawdy barmy?

39-njy gönükme. Sözlemlerden **don, kädi, ýol, derman** sözleri bilen bagly bolan sözleri tapyň. Olaryň nähili ýazylandyklaryna üns beriň.

1. Ak don geýip selle orap,
Her jögip ire mežzedi. (*Seydi*).
2. Belki, gözagyry, kellagyry dermanlaryny berýäni sebapli, olarda ony hekim hasaplaýandyrlar?.. (*A. A «T. g. T»*).
3. Atyň üstünde egni gyrmyzy donly, başy ak telpekli, aýagy gara ädikli, daýanykly ýaş ýigit otyrды. (*G.K., «M»*)
4. Myrat, özüň näme diýjek bolsaň, diýişdiribersene-diýip, nas kädisini eline alyp, oýlanmaga oturdy. (*N.S., «Ya.ç»*.)
5. Ýazmuhammet Dörtgüliň demir ýol stansiýasyna bakan alňasap barýardy.
6. Biziň obamyz Garadagyň eteginde ýerlesýär.
7. Kärendeçi hojalyklar şu ýyl palaw kädiden we aş kädiden örän ýokary hasyl aldylar.

1. **Don, kädi, ýol, derman** sözleri näme üçin özünden öň gelen söz bilen gosulyp ýazyлмаýar?

2. Şu hili sözleri goşma söz hasap etmek mümkinmi? Näme üçin?

40-njy gönükme. Sözlemlerden düzüminde at, sypat, san, işlik bolan goşma sözleri tapyň, olaryň many aňladyşlaryny, düzümini anyklaň.

1. Gün öýle bol...berende, Sapargül eje oýandy.
2. Ilat-da, oňa ussa lakamyny dakdy ot...ryberdi.
3. Näme üçin bols...n, hany onda öz...ň bilýän bolsaň, aýdyber. (*N.S., «Ý. ç.»*).
4. Pagtabent ok...ň nysana degmez.
5. Biz indi gaýd...bersegem boljak.
6. Maşgala potratçyl...gy ýekellinin maňlaýyndan diredi.
7. Dost...nda das ýarýan zehiniň ýokd...gyny öňem aňýan bolsaň gerek. Onda-da çbeýle körzeh...ndir öýtmeyärdim. (*«S.e.»*).
8. Öýe dökýänleriň gözlegi gym(?)atbaha zatlar. (*M.S., «K»*).
9. Beýle terkidünýä adamlary biziň obamyzdan günd...z eliňe çyra alyp gözleseňem,

indi tapmarsyň. 10. Zähmetkeş halk ýaňy bir bolelin durm...şyň eyesi bol...pdy. 11. — Inim, seniň göwn...ýetmezçiligiň aýrylman gitjek öýdýän! 12. Serdar agalar tamdyrtowl...k od...nlaryny irgöz...n öý...niň ýanyna basyp goýdy. 13. Zalym baýyň gözýasly gaýrylara-da rehim etmezligi, ot...ranlaryň gaharyny ýetjek derejesine ýetirdi. 14. Gamyşgulak, inçebil, ýüwr...k bedewler ýaryşda dürli aralyklarda güýç synanyşdylar. Çapyşygyň başyny iki- ýaşar, üçýaşar bedewler başlady.

GOŞMA SÖZLERDE ÝÜZE ÇYKÝAN ÖZGERIŞLER WE OLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

 1. Goşulyp ýazylýan goşma sözleriň düşürilip aýdylýan çekimli sesleri (has at bolmasa) galdyrylyp ýazylýar.

Meselem: birikiüç däl, birküç; ikiatýok däl, ikatýok; ýekeelli däl; ýekelli.

2. Has ýa jyns atlygyna garamazdan, goşma sözleriň hemmesinde:

1) dar çekimliniň düşüp galmagy,

2) dodak çekimlileriň ýazuwy,

3) dymyk çekimsizleriň açyga öwrülişi ýaly umumy orfografik düzgünler üýtgeşsiz saklanylýar.

Meselem: gelineje däl, gelneje; Hanhowuzyň däl, Hanhowzuň; otlyçöp däl, otluçöp; toklytaý däl, toklutaý; göwniýetmezçilik däl, göwniýetmezçilik.

Durdymyrat däl, Durdumyrat; Dürligözel däl, Dürlügözel;

Rejepaly däl, Rejebaly; Mämmetesen däl, Mämmedesen; nalaçedeýin däl, nalajedeýin.

41-nji gönükme. Sözlemlerden içinde dodak çekimlisi bolan sözleri saýlap ýazyň we olaryň ýazuw düzgünini aýdyň.

1. Magtymgulylaryň obasy bilen Çynary çeşmäniň arasy pyyada üçin azyndan bir salkynlyk ýol bardy. (*G. G «Ç»*). 2. Biziň ýaşulularymyzdan

iki sanysy atlanyp gelen, ýygna baka gitdi. (*A. G. «S.e»*). 3. Ýoldaşym başujymda ak tam ýaly agaryp, ýüzümi ýelpäp otyrды. (*T. E. «G. u. g.»*). 4. «Giňgöwrümliräk bolarlar» diýip, Polat onuň saçyny sypalady. (*B. «Ç. S»*). 5. Ol ýüzugra atasyna maslahat saldy. Beýle sussupesligine Annagözeliň özem haýran galdy. Myradyň göwüngöterişi sözlerem oňa täsir etmedi. 6. Edil sol mahal süýrgünortan gelen tüweleý ýaly garaýyldyrawuk bir aýal içerik kürsäp urdy. (*Ý.D. «Ý. y»*). 7. Hilegärlik bilen oýnaýan kiçijik gara gözler ikiýüzlüligiň nyşanydy. Aňrujy eliňden gelýän bolsa, oňa kömek et. 8. Birek-birege düşünişmekde, biziň akylyly, giň göwrümlü bolmagymyz gerek. (*B.H.,»Y. g.»*). 9. Artygyň ýüregi biraz ynjalsa-da, şol garagörnüm ara örän daşlaşdy. (*B. K.,»A.ä.»*). 10. Garabogazkölüň guramagy bilen göterilen duzlar janly-jandarlaryň hiç birisi üçinem ýakymly däldir. (*«S.e.»*).

42-nji gönükme. Sözlelerden dymyk çekimsizi aýyk çekimsiz e öwrülen goşma sözleri tapyň. Olary bogna bölüp depderiňize ýazyň. Soňra goşma sözün bogunlarynyň özgerişlerini ýa-da özgermeýişlerini anyklaň.

1. Şirinim-şekerim, nabadym-gandym,
Jigerbendim Görogludan bildiňmi? (*«G.»*).

2. Arkadaýanjyna kemsiz ynanýan Mellek hörpi ýokardan tutup, hemleli seslendi. (*B.H. «S.d., a. d.»*). 3. Ähli üstünligiň gözbasy köpçüligiň agzybirligindedi. 4. Ýerbendiň köp guýulary, Üçöýugyň ähli guýulary Aňkar aganyň ussat elleri hem-de pähimi bilen gazylypdy. (*B. H., «G.»*). 5. Ol gapböwürde Ogulhajadyň kiçi ogly Gurtmyradyň oturandygyny ölügsi çyranyň ýagtysyna gördi. 6. Kesarkajyň türkmenlerem olardan pes oturmaýardylar. (*M. S., «K.»*). 7. Ahmedaly han basybaljy lesgerini tirkäp, gerkezleriň üstüne dökülipdir. (*P. N., «S.h. s.»*). 8. Bu köpbilmişligiň saňa has köp zyýan ýetirýär. 9. Sen-ä tüýs içýakgyjyň biri ekeniňäý! 10. Gyzył burçyň ajysy göni gyzyłödege baryp ýelmesdi-de, dem almaga maý bermedi. 11. Onýyllygy ýañjya tamamlan oglanlaryň kalby arzuwdan doludy. 12. Şol ýigitler gahatçylyk ýyllary gelin-gyzlaryň, garrylaryň arkadaýanjy boldular. 13. Näçe tapsaňyz, bir ýerräkte üýşürüp goýuberersiňiz. (*B.H., «Y.g.»*).

43-nji gönükme. Sözlemleri okaň. Goşma sözleri tapyp, olary öz düzümlerine bölüp ýazyň. Sözleriň many aňladyşlaryny, basym taýdan özgerişlerini hem ýazuw düzgünlerini anyklaň.

1. Ýaşul...lar yzlary yzarlap, Kyrkguýa golaýladylar-da, günbatardan öwr... m edip, garaňky mazaly gatlyşanda, Diňli guy tarapdan oýa indiler.
2. Ugrabermeli bolanda, Sapdy aga Nunna pälwana ýüzlendi.

— Seniň bilen çoluk ýigit ötägitsin. 3. Men, Gyzyltakyryň öňki poçtalýony, häzir bolsa Pälwan Got...row. 4. Hany, ol tapbermäbil...sinden tapbermesiň. 5. Kellämi galdyrdygym, jan papagymyň depesi syklyklaberýär. 6. Birsalym dymyp ot...rdy-da, maňa ýüzlendi. 7. Birdenkäde, Soltanjemal ýada düşdi. Dogr...jamdan gelsem, ilki-ilkiler bu gel...niň bälçikligini men tas ýeňilkellek hasaplapdym. 8. Keyker Ýurdamana meňzäp dur: inçemik bugdaýreňk inçeden uz...n boýy ony obanyň beýleki köp gyzlaryndan tapawutlandyrýar. 9. Bu sözler yaşul...nyň çenden aşa gaharynyň gelenini aňladyardy. 10. ...Aňkar aga üç adama baş bol...p, obanyň içi bilen ýüz...ni gyş şemalyna tut...p, demirgazyk — günbatara nazarlap barýardy. (B. H., «G.»).

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Goşma has atlaryň ýazylyşynda nähili tapawutlar bar?*
2. *Olar haçan goşulyp ýa-da goşulman ýazylyp bilýärler? Mysallarda subut ediň.*
3. *Sözleriň goşma söze öwrülmegi üçin haýsy şertler gerek?*
4. *Goşma sözlerde çekimli sesiň düşüp galmak düzgünini nähili çözmeli?*
5. *Dodak çekimlileriň ýazuw düzgünü goşma sözlerde nähili saklanýar?*
6. *Goşma sözlerde dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülmek düzgünine nähili düşünmeli?*
7. *Goşma sözleriň özgerişinde has at, jyns at diýen meselä nähili garamaly?*
8. *Goşma sözler haýsy söz toparlaryndan hasyl bolýarlar? Mysallar arkaly subut ediň.*

§ 5. GYSGALDYLAN GOŞMA SÖZLER WE OLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Bu tema harplaryň aýratynlykda aýdylyşlary, çekimli-çekimsiz, inçe-ýogyn, dodak çekimliler, açyk-dymyk çekimsizler, bogun, goşulmalar barada geçilen materiallar bilen ýakyn baglanyşykly. Şonuň üçin-de ýatlanýan düzgünler degişli ýerinde düýpli gaýtalanyp, soň orfografik düzgünleriň derňewine girişilýär.

44-nji gönükme. Gysgaldylan goşma sözleri dürs okamaga çalşyň.

Öz. Res, ÖzHTW, DR HTB, SMI, TDI, SMU, TMI, KÝB, DTS, MSBI.

45-nji gönükme. Her abzasdaky gysgaldylan goşma sözleri dogry okaň we olaryň nähili hasyl bolandyklaryny biliň.

SDMI, TDPI, TDMI, ABŞ, STO, GRES, DOSAAF.

Ýadyňyzdamy?

1. Sözleriň ilki harplaryndan ýasalan goşma sözler baş harp bilen ýazylyar we şol harpyň aýratynlykda aýdylyşy ýaly okalýar.

Meselem: Öz Res- Özbegistan Respublikasy, GR- Garagalpagystan Respublikasy.

2. Şeýle goşma sözlerde çekimli ses bar bolsa, onda şol çekimli sese uýdurylyp, ýazylyşy ýaly okalýar.

Meselem: SDMI, DDPI, NDU...

3. Sözleriň ilki harplaryndan ýasalan goşma sözlere goşulmalar goşulanda, şulardan ugur alynýar:

a) goşulma gös-göni söze goşulman, onuň öňünden defis goýulýar.
b) gysgaldylan goşma sözler çekimli sese gutarsa, olara çekimsiz sese başlanýan goşulma goşulýar: TDPI-nyň, SDMI-nyň...

w) düzüminde çekimli sesi bolmadyk sözlere goşulmalar goşulanda, olaryň soňky harpynyň aýratynlykda aýdylyşyna esaslanýar, ýagny çekimli sese gutarsa çekimsiz, çekimsiz sese gutarsa çekimli bilen başlanýan goşulma goşulýar.

g) gysgaldylan goşma sözlere goşulýan goşulmalar hem inçe-ýogyn çekimlilerin ýazuw düzgünine eýerdilýär.

d) TDU ýaly ahyry dodak çekimlisine gutaran sözlere goşulmalar goşulanda-da, dodaklandyrmak düzgünine eýerilmän, TDU-nyň kimin ýazylýar.

46-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçürüň, soňra gysgaldylan sözleri tapyp, olaryň ýasalysyny aýdyň.

Nöküs şäherinde ÖZR ylymlar akademiýasynyň Garagalpagystan bölümi bar.

ÖZR döwleti ýaşlaryň oba-hojalyk işine gatnaşygy dogrusynda degişli karar kabul etdi. Garagalpagystanyň birnäçe ýaşlary DaşDI-de okap ýörler.

Pedşahyr Ötgür Raşid 1915-nji ýylda Kokant şäherinde dünýä inipdir.

47-nji gönükme. Berlen sözleri gysgaldyp ýazyň. Sözleriň doly görnüşi bilen gysgaldylan görnüşiniň tapawudyny düşündiriň.

Daşkent döwlet uniwersiteti. Garagalpagystan respublikasy. Garagalpak döwlet uniwersiteti. Nöküs döwlet pedagogik instituty. Birleşen milletler guramasy.

48-nji gönükme. Gazet-žurnallardan gysgaldylan goşma sözlerden 10 sanysyny tapyň we olary sözlemleri bilen bilelikde depderiňize ýazyň hem-de olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

§ 6. TIRKEŞ SÖZLER WE OLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Bu tema sözleriň we olar bilen baglylykda bölekleriň many aňladylary, basymyň we aýry-aýry bölekleriň, goşulalaryň ulanylyşy, galyberse-de, orfografik ýazuw taýdan inçe-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk, dar çekimliniň düsüp-düşmezligi, dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülip-öwrülmezligi, söz bölegini setirden-setire

geçirmegin düzgüni barada geçilen materiallar bilen aýrylmaz baglydyr. Şeýle bolanson, bu temasy ýatlanylýan materiallar bilen utgaşyklykda gaýtalap özleşdirmeli bolýar.

49-njy gönükme. Sözlemlerdäki tirkeş sözleri tapyň we olaryň nähili hasyl bolýandyklaryny hem nähili ýazylyandyklaryny anyklaň.

Hawa, oglanlar «Iki aýäkly — iki günde» diýen ýaly, bu bäbejik ulalyp-ulalyp, edil siziň ýaly oglan bolupdyr. Öz kakasy Döwletmämmediň gijede-gündizde hiňlenip okaýan her dürli goşgularyndan, kitaplaryndan ýaş Magtymgulynyň gulagy ganýär.

Bahar aýlary sagym döwri başlanýar. Aýaldan-erkege, uludan-kiçä her kim bir iş bilen garabaşyna gaý. Magtymgula hem şonda obanyň çekenesiniň guzularyny bakmagy tabşyrypdyrlar. Ol guzy bakyp yörkä, özi ýaly çopan-çoluklar bilen bile her hili oýunlar oýnaýär, erteki, aýdymlar aýdyşýar. Magtymguly agşamlaryna bolsa, gürrüňçi ýaşulylaryň ýanyna barýär, kä günler bolsa, bagşylary, şahyrlary diňleýärler.

Halk tarapyndan ýatdan aýdylyýan gürrüňler, hekaýalar, dessanlar, rowaýatlar, aýdymlar, matallar, ýomaklar oňa gaty ýarapdyr. Sonuň üçin ol eşiden zatlaryny ýat beklär eken. Soňabaka bolsa, şol ýatdan bilýän aýdymlaryna öýkünip, özi hem sadaja goşgular düzüp, olary deň-duşlaryna aýdyp berer ekeni.

Tirkeş sözler özleriniň düzülişleri boyunca aşakdaky ýaly görnüşlerde bolýarlar:

1. Iki sany bir-birlerine ýakyn manyly sözlerden düzülen tirkeş sözler.

Meselem: gelin-gyzlar, gap-çanak, dogan-garyndaş, mal-gara, okara-çemçe.

2. Bir söz bilen onuň aýdylyşyna ýakyn manysyz bir bölegiň birlikde gelmegi bilen düzülen tirkeş sözler.

M e s e l e m: çörek-pörek, suw-puw, nahar-pahar, ot-sot.

3. Iki sany many aňlatmaýan bölek tirkeşdirilip, ikisi bilelikde bir zadyň adyny aňladýar.

Meselem: hyşy-wyşy, gümür-sümür, şytyr-pytyr, paty-puty, wazyk-wuzzuk...

4. İki gezek gaýtalanýan bir sözüň aralygyndan baglaýjylyk rolunda getirilip, täze manyly söz ýasamak wezipesini ýerine ýetirýän **-a, -e, -ba, -be, -ma, -me** goşulmalary sözüň ilkisine goşulyp, yzyndan bolsa defis goylup ýazylýar.

Meselem: basa-bas, göçe-göç, ýylba-ýyl, öýme-öý...

TIRKEŞ SÖZLERIŇ ARALARYNDA DEFIS GOÝLUP ÝAZYLÝAR

50-nji gönükme. Sinonimik sypatlaryň (tirkeşdirilip ulanylyan) çeper dil serişdesi hatarynda ulanylyşyna syn ediň. Göçüriň we tirkeş sözleriň aşagyny çyzyň.

Elbetde, gahar-gazap imany weýran eder, misli zäheriň baly zaýa edisi ýaly.

Ynsan sag-salamat wagtynda bir teňňe sadaka berse, ölüm ýassygyndaky beren ýüz teňňesinden sogaplydyr. (*Hadysdan*).

Bazarbaýyň göwnüne bolmasa, gürrüň uzaga çekdi: ata-eneden, ulykiçiden, dogan-garyndaşdan, öý-öwzardan başlap, parahatçylyk meselesine çenli baryp ýetdi. Diýe-diýe dilim syryldy. Bara-bara ýadadym. Beýle zehinli, talantly, adamlar oba arasynda-da az-az. Bu gyssagarada obama-oba, öýme-öý aýlanyp ýörmek aňsat däl. Adamlaryň hil-hil boluşlary ýaly, olaryň hakykata gelişleri-de dürli-dürli bolýar.

Dürli-dürli iýmişler, tapylmaz her agaçda,
Bäh, ne katdy kamatyň, zülaly boýda-başda,
Ýöräp-ýöräp ýetişsem, tarypyn eşde-eşde,
Darap-darap goýberseň, ak ýüzden puşda-puşda,
Altyn suwun bereli, getir dükana zülpün (*K*).

Aşyk owal çeker jebri-jepany,
Ahyrynda görer mähri-wepany,
Gutarmagyl gelen zowky-sapany,
Bikär gezip, ömrüň ýele sowurma.

(*Mätäji*).

51-nji gonükme. Deňeşdiriň. Tirkeş sözleriň çeper dil serişdesi hatarynda ulanylyşyny anyklamaga çalşyň.

Ol ýöräp ýadady – ol ýöräp-ýöräp ýadady.

Olar gülşüp gaýtdylar – Olar gülşüp-gülşüp gaýtdylar.

Olar söýşüp durmuş gurdular – Olar söýşüp-söýşüp durmuş gurdular.

Daň ýyldyzy ýylpyldap görünýärdi – Daň ýyldyzy ýylp-ýylp edip görünýärdi.

Gyzyl horazlar-gyzyl-gyzyl horazlar.

52-nji gönükme. Teksti okaň we gürrüň edip beriň. Sözlemlerdäki berlen tirkeş sözleri saýlap göçüriň.

Adam üçin howa, gün, suw, çörek, ata-ene näçe eziz we mukaddes bolsa, Watan hem şonça mähribandyr. Watan ene toprakdan başlanýar.

Ýatda saklaň, Watana bolan söýgi ata-enä, aga-inä, dogan-jigilere, dost-doganlara bolan mähir bilen goşulyşyp gidýär. Diňe bir adam däl, hatda guşlar hem öz ýurtlaryny küyseýärler. Agaçdyr daragtlar öz ýurtlaryny küyseýärler. Aýtmaklaryna görä, Amerikada müň ýyl ýaşayan daragt bolar eken. Fransuzlar ony höwes bilen öz ýurtlaryna getirip ekipdirler. Nahal ösüp göge galypdyr....

Ýyllar geçip bag tokaýa öwrülipdir. Emma aradan otuz-kyrk ýyl geçensoň, garaşylmadyk waka bolupdyr: suw içip gülläp-ösüp duran daragtlar öz-özünden gurap galypdyrlar. Alymlar pelaketiň sebäplerini gözläp başlapdyrlar. Ony anykylanlarynda, haýran galyp ýakasyny tutupdyrlar.

Bu daragtlar guran mahalynda Amerika kontinentinde gurakçylyk bolan eken. Ol ýerdäki şu sortly daragtlar hem gurap galan eken. Şonda alymlar bir-birlerinden ep-esli uzakda bolan daragtlary birleşdirýän nähilidir güýç, nähilidir syr bar eken, diýen netijä gelipdirler. Gördüňizmi, aklymyz ýetmeýän bu syrly arabaglanşygy diňe Watan duýgusy bilen düşündirmek mümkin.

Daragt-a, daragt. Allatagala dil-u zyban, aň-pikir beren adam üçin Watandan artyk mähriban barmy?!

Watan ene ýaly ýeke-täkdir. Ýeke-täkligi bilen mukaddes we hormatly, ýeke-täkligi bilen bibaha we deňi-taýsyzdyr.

53-nji gö nükme. Sözlemlerde ulanylan tirkeş sözleriň içinde dodak çekimlisi bolanyny, dar çekimlisiniň düşüp galanyny, dymyk çekimsiziniň açyk çekimsiz eöwrülenini tapyň we olary aýry-aýrylykda saýlap ýazyň.

1. Ol hajyk-hujuk edip, olary gürrüň bilen güýmäp otyrdy.
2. Üç gije-gündiziň dowamynda asmanyň barmak basara boş ýerini goýman gaplap alan goýy bulut seýrekledi.
3. Şoňarazy bolsaň bolýar-diýip, çürt-kesik aýtdy.
4. Soňky wagtlar bu sowal gije-gündizi diýen ýaly gaýtalanýardy.
5. Bilmedim welin, agyzdan-agza geçip, bu ýerde-de bütin töwerek eşidipdir.
6. Gara öýüň içi jagyl-da-juguldy.
7. «Pagtaňyzy çekdiren bolsaňyz, dem-dynjyňyzy alyberiň!» diýip, Yhlas aga gyzlara ýüzlendi.
8. Gülzadanyň ejesi gahar-gazaba atlanypdy.

Gol-aýagyň her ýan yzadyp, üzüm,
Ýat parahat, başyň büräp, hoş indi! (C.).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tirkeş sözleriň goşma sözlerden nähili tapawutlary bar?
2. Näme üçin tirkeş sözleriň arasynda defis goyulýar? Onuň hyzmaty nämede? Mysallarda anyklaň.
3. Tirkeş sözler haçan çeper dil serişdesi hatarynda ulanylyp bilýär? Muňa degişli mysallar tapyň.
4. Haysy bölekleriň gatnaşmagynda tirkeş sözler hasyl bolýärlar?
5. Tirkeş sözleriň haysy bölegine üýtgediji goşulmalar goşulýar?
6. Tirkeş sözler setirden-setire nähili geçirilýär?

§ 7. DODAK ÇEKİMLİLERİN ÝAZUW DÜZGÜNİ

Bu temany oňat öwrenmek üçin aşakdaky fonetik-morfologik kadalary düýpli bilmeli:

1. Çekimli we çekimsiz sesleri.
2. Uzyn we gysga çekimlileri.
3. Giň we dar dodak çekimlileri.
4. Sözüň gurluşyny, aýdylyşyny we many aňladyşyny.
5. Goşulmalary, olaryň görnüşlerini we ulanyşlaryny, alynma (rus, arap-pars) cözlerini.
6. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgünü şu kadalardan ýüze çykarylýar.

54-nji gönükme. Her abzasda görkezilen sözleriň haýsy orfografik düzgünlere laýyk gelýändigini, dodak çekimlileriň ýazuwy haýsy fonetik — morfologik kadalara degişlidigini bilmäge çalşyň.

Bütün, gündiz, umyt, ýöriş, görüp.

Şarlawuk, gürlawük, tapawut, jürlewük.

Gutular, tutular, totular, sürüler, hünjüler, ulular, düşdüler.

55-nji gönükme. Nusgada görkezilişi ýaly sözleri derňäň.

Sözler	Çekimliler								Çekimsiz sesler		Bogunlar		
	Uzyn	Gysga	Inçe	Ýogyn	Dar	Giň	Dodaklanýan	Dodaklanmadyk	Açyk	Dymyk	Açyk	Ýapyk	Basymy
Nusga: höwür gawun durmuş börek çogan tomus käşir		ü	ö, ü		ü	ö	ö, ü		w, r	h	hö	wür	ü

56-njy gönükme. Goşgyny labyzly okaň. İçinde dodak çekimlisi bar bolan sözleri saýlap göçüriň.

Sabyrly bolgun

Özüni süýt bilgin dostuňy gaýmak,
Köçede oýnaýar kezzaplar oýmak,
Küllü günä bolar ýamany görmek,
Ýagşynyň ýanyna sen ülpet bolgun.

Dogduk diýaryňdan uzaga gitme,
Natanyş adama iç-syryň dökme,
Bimahal gündizler ukuda ýatma ,
Gije-de ýataňda eserdeň bolgun.

Özüňki bolmasa meniňki diýme,
Dogan-garyndaşdan zadyň gaýgyрма,
Göwnüňe degse-de sen gaty görme,
Kynçylyk pursaty ýanynda bolgun.

Ýaşlyk bir pasyldyr, gelerde geçer,
Ýamanyň ýanyndan ýagşylar gaçar,
Özüň ýaman bolsaň goňşyňam göçer,
Mydama dogry söz, güler ýüz bolgun.

Dilegim bolmasyn ömüriň gysga,
Ömürde bolýandyr gam bilen gussa,
Olar bir pursatlyk edil bir tüsse,
Mydama giňiräk sabyrly bolgun.

(G. Welbegow)

57-nji gönükme. Aşakdaky bölegi okap galdyrylan nokatlaryň ýerine degişli harplary goýup depderiňize göçüriň.

Şeýle bolsa, ýurd...myzda ýaş nesli ene Watana söýgi, baý taryh...myza, ata-babalarymyzyň mukaddes diline wepalylyk ruh...nda terbiýelemek üçin

olaryň kalb...nda we aň...nda ideologiki immuniteti güýçlendirmelidiris. Goý, ýaşlarymyz milli öz-özl..gine, şunuň bilen birlikde, dünýä çuň aň ýetirip, döwür bilen deň ädim ur...p bilýän adamlar bol...p ýetişsin. Ine, şonda olar nadan dogmatlaryň ahlak-edep düş...njelerini ret eder, bize dü...bünden ýat bolan taglymlar hem olara öz täsir...ni ýetirip bilmez.

(I.Karimow.«B.R.-Ý.G.»)

GIŇ DODAK ÇEKIMLILERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

O, ö giň dodak çekimlileri, esasan, sözüň birinji bognunda ýazylýar. Emma (rus, arap-pars) sözlerde bu dodak çekimliler eşidilen ýerinde ýazylýar.

58-nji gönükme. Sözleriň aýdylyşlary bilen ýazylyşlaryny deňeşdiriň giň we dar dodak çekimlileriň haýsy bogunlarda ýazylýandygyny anyklaň. Olardan dogry ýazylanlaryny göçüriň.

Atow-Ataw, Hojow-Hojaw, Babow-Babaw, oklow-oklaw, çogon-çogan, oglonlor-oglanlar, çoponlor-çopanlar, burrow-buraw, gurow-guraw.

Çörök-çorek, börök-börek, böwön-böwen, ördöklör-ördekler, möjöklör-möjekler;

Kürön-küren, sürön-süren.

59-njy gönükme. Sözlemlerden içinde giň dodak çekimlisi bolan sözleri tapyp ýazyň. Olaryň aýdylyşlaryny we ýazylyşlaryny anyklap, ýazanlaryňyzyň nähili sözlerdigini biliň.

Dörtgül etrabynyň halky özünüň myhmansöýerligi bilen tanalýar. Gündogara tarap uzap gidýän, bagyň içinde kyrkbogun, atgulak ýaly otlar kändi. Okuwçylar radioda, telewizorda berilýän sport gepleşiklerini gowy görýärler. Döndi bilen Bossan buýan köküni ýygnamakda ýoldaşlaryndan öňde barýar.

1. Giň dodak çekimlili sözler nähili sözler eken?

2. Olaryň haýsylarynda giň dodak çekimlileriň orfografik düzgüni saklanypdyrmy?

3. Haýsylarynda ol düzgün bozulypdyr.

60-njy gönükme. Aşakdakylary ünsli okap, haýsy sözlerde giň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüniniň bozulýandygyny anyklaň we şol sözleri saýlap ýazyň.

Aksowult mata, çägesow ýer, damaksow, naharsow adam, gumaksow ýol.

Bäşimow, Saparowa, Meredowa, Akjagül Ýagşymyradowna Annamyradowa.

Nädogry tabşyryk, bidöwletiň ykbaly, çalasowat adam, bisorag gitmek, alahöwren ýylan.

Serhoşlugyň zyýany, arakhora, parahora bizde ýok. Wagtyhoşlukda edilen iş. Serhoşluk-ýaramazlyk. Göwnühoş çagalar.

61-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Sözlemlerdäki giň dodak çekimlileriniň ýazuw kadasyna laýyk gelmeýän sözleriň aşagyny çyzyň.

Özbekistanyň birinji Prezidenti I.A.Karimowyň «Belent ruh-ýeňilmez güýç» kitabynyň giriş bölümünde bu eseri ýazmaga sebäp bolan faktorlar, ruhyýet babatdaky möhüm wezipelere üns çekilýär, esasy maksat-islegler beýan edilýär. Onda häzirki döwür beýan edilip bu gün biziň çylşyrymly taryhy döwürde ýaşaýandygymyz, halkymyzyň öz öňünde ajap we beýik maksatlar goýup, asuda ýaşayan ilki bilen, öz güýjüne we mümkinçiliklerine daýanyp, demokratik döwlet we raýat jemgyýetini gurmak ýolunda beýik netijelere eýe bolýanlygy aýratyn nygtalýar. Şeýle hem, girişde ruhyýet babatdaky möhüm problemalar we wezipeler çuňňur seljerilip, halkymyzyň dünýäniň hiç bir halkyndan kem bolmazlygy, nesillerimiziň bize görä güýçli, ylymly, dana we hökman bagtly ýaşamagy üçin ähli güýji we mümkinçilikleri gönükdirmek, ruhy terbiýe meselesiniň hiç bir şübhesiz, inňän uly ähmiýete eýe bolýandygyna aýratyn üns berilýär. Awtor Gündogar halklaryna we ýurdumyzyň ilatyna degişli şeýle alamatlar hakynda aýdanda olaryň taryhy gelip çykyşyna aýratyn üns berilýär.

(I.A.Karimow. «B.R-Ý.G.»)

62-nji gönükme. Çeper eserlerden içinde giň dodak çekimlisi bolan birnäçe sözlemleri tapyň, olarda derňelýän düzgünimiziň saklanýandygyny hem bozulýandygyny aýdyňlaşdyryp ýazyň.

DAR DODAK ÇEKIMLILERIŇ ÝAZUW **DÜZGÜNI**

Ýadyňyzdamy?

Birinji bognunda dodak çekimlilerden (**o, ö, u, ü**) biri gelen iki we köp bogunly sözleriň ikinji bognundaky gysga aýdylýan dar çekimliler dodaklandyrylyp ýazylýar.

Başgaça aydylanda **u, ü** dar dodak çekimliler, esasan, sözüň birinji we ikinji bogunlarynda ýazylýar.

Meselem: durmuş, üzüm, göwün, özüm, Uzuk, gurluşykçy.

Düýp sözlerde w harpyndan oň we soň **u, ü** dar çekimlileri eşi dilýän ýerinde islendik bogunda ýazylýar.

Meselem: ýaldyrawuk, gawun, gürlük, jürlük ...

Soňy w sesine gutaran arzuw, hyjuw, çyzuw ýaly sözlere dar çekimli bilen başlanýan üýtgediji goşulmalar goşulanda dar çekimliler dodaklandyrylman ýazylýar: arzuwym, hyjuwym ...

63-nji gönükme. Sözleriň aýdylyşlary bilen ýazylyşlaryny deňeşdiriň we olaryň tapawutlaryny belläň.

Uzugumuz-Uzugymyz, üzümçilik-üzümçilik, tutçuluk-tutçulyk, gurluşukçylar-gurluşykçylar, göwnümüzde-göwnümüzde, oýunçular-oýunçylar, öküzümüz-öküzimiz, özümüzden-özümüzden, gözümüzüň-gözümüzüň, kölümüzden-kölümüzden, ýüzüňüzden-ýüzüňüzden, üpjünçülük-üpjünçilik, öwrülüşük-öwrülüşik, okuwsuzluk-okuwsuzlyk, suwsuzluk-suwsuzlyk, guşçuluk-guşçulyk.

1. Dar dodak çekimlili sözleriň aýdylyşy bilen ýazylyşynda nähili tapawut bar?

2. Dar dodak çekimliler sözleriň haýsy bogunlarynda ýazylýar.

64-nji gönükme. Sözlemlerden goşma sözleri saýlap ýazyň. Olaryň dodak çekimlileriň ulanylyşyny derňäň.

1. Gandym awçynyň atalyk hökmünde eden nesihatlary bir tarapdan Akjagüle täsir eden hem bolsa, onuň ýüreginiň ýangynyny bütinleý öçürmedi. (*A. G.*, «*G. a. m.*»). 2. Ýüzleri solan gelinlerem göýä ýürekleri dutaryň tarlarynyň üstünde asyl-asyl bolup dyran ýaly, bir hili agaryp-bozaryp oturandyr. Ýaşular aram-aram: «Hää, hak-a, hakdyr, Magtymguly!» diýip ýuwduňşarlar. (*H. D.*, «*A.g.*»). 3. İşlerini bitiren ýigitler wagtyhoşluk bilen ota mündüler. (*B. K.*, «*Ö.g.*»). 4. Täze nahallary oturtmak üçin dyzboýy çukurlar gazyldy. 5. Dargursak, dyzmaç hanyň bitiren goşy bolmady. 6. Özünden göwnühoşluk, razylyk gopbamyga eltýär. 7. Aä-ä saryýagyz ýigit hem öz adynyň Gurbandurdudygyny, Garrygaladan şu ýere okamaga gelendigini aýdyp, Seydi bilen içgin tanşypdyr. (*P. N.*, «*S.h.h.*»). 8. Ellerindäki elguşlaryna haýbat berşip, sonarly sähralarda dabyrdaşyp at çapýanlar-da az däl. (*G.G.*, «*Ç.*»).

1. Goşma sözün ikinji bölegi onuň birinji bölegi ýaly many aňladýarmy?

2. Onda bu bölege hem goşma sözün birinji bölegi ýaly diýip düşünmek mümkinmi?

65-nji gönükme. Sözlerde dodak çekimlileriň ýazuw düzgüniniň nähili çözülyändigini dilden düşündiriň. Soňra kömekçi goşulmalary kabul eden sözlere san ýa-da düşüm goşulmasyny goşup, depderiňize göçüriň.

Okady-da, öwrendi-de, boldy-da, ördi-de, gurdy-da, gördi-de.

Dürli-hä, Gülli-hä, Durdy-ha, Nurly-la, Gülälele-le, uly-la, böri-le, üsti-hä, özi-hä.

Adamhorlyk, adamhoryň, parahorlyk, parahoryň, süýthorlyk, süýthoryň, çayhoryň, çayhorlyk, damaksowyň, çägesöwi, Myradow, Gapbarowa.

Hyjuwyň, çyzuwyň, yazuwyň, okuwyň.

66-njy gönükme. Sözleriň düýp sözünü we goşulmasyny anyklaň. Şeýle sözlere nähili çekimlili goşulmalaryň goşulýandygyny bilň.

Annagülün, Oguldursunyň, Gurbangülün, Ogulbolsunyň, Aragülün.

Sportuň, portuň, kursuň.
Sözüň, duzuň, çölüň, gözüň, düzüň, özüň.

1. Bir bogunly dodak çekimlili sözlere dar çekimli bilen (y, i, u, ü) başlanýan goşulmalaryň haýsysy goşulýar?

67-nji gönükme. Gazet-žurnallardan içinde dodak çekimlisi bolan sözlemleri ýazyň, soňra olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Giň we dar dodak çekimlileri sözleriň haýsý bogunlarynda ýazylýar?*
2. *Bulary degişli mysallarda subut ediň.*
3. *Dodak çekimlili sözleriň aýdylyşlary bilen ýazylyşlary meňzeşmi? Mysallarda subut ediň.*
4. *Sözleriň ikinji bogunlarynda dodak çekimlileriň ýazylmagy üçin nähili şertler gerek?*
5. *Bu umumy düzgün nähili ýagdaýda bozulýar?*
6. *Muny degişli mysallarda subut ediň.*
7. *W sesiniň dodaklanyp-dodaklanmazlyga edýän gatnaşyklaryny mysallarda subut ediň.*
8. *Goşma we tirkeş sözlerde dodaklanmak meselesi nähili çözülýär.*

DAR ÇEKİMLİLERİN DÜŞMEK DÜZGÜNÜ

Bu tema ses we harp, çekimli hem çekimsiz sesler, çekimlilerin uzyn gysga aýdylyşlary, bogun, söz we söz bölekleri, goşulmalar, sözleriň hilleri barada geçilen materiallar bilen pugta baglydyr. Şoňa görä-de, temany düýpli öwrenmek üçin şol fonetik-morfologik materiallary has çuňňur bilmek gerek.

Ýadyňyzdamy?

Dar çekimlileriň ikinji bogunda düşüp galmagy üçin şu şertler gerek:

- 1) dar çekimlisi düşýän sözüň soňy **z, l, n, r, s, ş** çekimsizlerine gutarmaly;
 - 2) çekimlileri gysga aýdylmaly;
 - 3) birinji bogny açyk bogun bolmaly;
 - 4) düşüp galýan dar çekiminiň önünden **z, d** — den başga çekimsizler gelmeli;
 - 5) dar çekiminiň düşüp galmagy üçin söze çekimli sese başlanýan goşulma ýa-da söz goşulmaly;
- Şu şertlere dogry gelen sözlerde dar çekimlileriň [has hem jyns atdygyna garamazdan] ikinji bogundaky dar çekimliler düşürilip ýazylýar.

68-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzyna çekimli bilen başlanýan goşulma goşup ýazyň.

Deňiz, agyz, owuz, magyz, ýeňil, ogul, geril, sürül, egin, bogun, garyn, görün, burun, goýun, alyn, bagyr, tomus, towus, böwür, aýyr, nebis, çebiş, görüş, gowuş, kümüş, çalyş.

69-njy gönükme. Sözlemlerdäki dar çekimlisi düşüp galan sözleri tapyň we olaryň düýp sözi bilen goşulmasynyň arasynda kese çyzyk goýuň.

1. Gyzgyn çäge maşynyň tigriniň tiz aýlanmagyna päsgel berýärdi.
2. Okuwçylaryň jogabyndan mugallymyň göwni şat boldy.
3. Öňbaýraga

goýberlen atlylar daýyrdaşyp geçip gitdiler. 4. Süýnmek baýryň depesini gyratlap, garry seýse tarap bir guş uçup barýar. (Ç.A.«E.»). 5. Mydam çagalar bilen oýnap, gülşüp ýören adamyň ýüzi gaty solukdy. 6. Howzuň başyga barganda, suwuň içinde bir şugla görüňdi, ol ýana — buýana garady, tapmady. Soň bu şugla howuznyň başynda görüňdi. Görse, Ezberhojanyň ýüzüniň şuglasy turar. Keniz küýzäni suwdan dolduryp gitmekçi bolgan wagty anyň gözi Ezberhoja düşdi. Keniz biygtyýar ýykyldy. Küýze döwlüp, ýüpi küýzäniň iki gulpunda galdy... («Ş.-G.» *dessany*).

Ýatda saklaň!

 Türkmen dilinde söz ortasyna düşýän bogunlaryň çekimsiz bilen başlanyp, çekimlâ gutarmak, ýagny bognuň açyklamak hadysasy has güýçli .

Ine, şonuň üçin-de dar çekimlisi düşüp galýan sözleriň bogun düzümi özgerip, birinji bogny ýapyk bogna öwrülýär, söz ortasyna düşýän bogunlary hem açyklaýar.

Meselem: *howuz-how-zu-my-zyň, sygyr-syg-ry-my-zy, tomus-tom-su-myz, deňiz —deň-zi-mi-zi ...*

70-nji gönükme. Ikinji bogunda dar çekimliniň düşüp galyşy baradaky düzgüni ýadyňyza salyň. Aşakdaky sözlere birinji ýa ikinji ýöňkemäniň goşulmasyny goşup, olary sözlem içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Howuz, çagyl, seýis, köwüş, tomus, doňuz, garyn, burun, deňiz, agyz, bogun, ýagyş.

Ýatda saklaň!

 Dar çekimliniň düşüp galmagy diňe sada sözlerde däl-de, şu düzgüne gabat gelen goşma hem tirkeş sözlerde-de ýüze çykýar.

Meselem: göwni, bagry (sada sözlerde). Gelneje, bagröýken: kyrkbognuň, kyrkgarnyň (goşma sözlerde).

Iýşip-içişip oturmak, gülşüp-gülşüp hezil etmek, alyş-berşimiz (tirkeş sözlerde).

71-nji gönükme. Sözlemlerden dar çekimlisi düşüp galan sözleri saýlap ýazyň. Olaryň nähili sözlerdigine (sada, goşma, tirkeş) üns beriň.

1. Häzirki çalynýan heň heniz görlüp-eşidilen heň däldi. (*N.S.«Ş.b.»*).
2. Aýnanyň gepi-sözi, oturyşy-turşy, bütin hereketi onuň göwnünden turdy. (*B.K.«A.a.»*).
3. Hemişeler men tomsuna çepek, güýzüň aýagyndan başlabam çokaý geýerdim. (*B.H.«G.»*).

Perwana dek yşgyň oduna köýüp,
Bu ýetgen ömrümge meniň wahaýyp,
Pyrakyň oduny synama goýup,
Jiger-bagrym ýüz-müň para kylyp men.

72-nji gönükme. Berlen sözleri dürs ýazuw kadasyna laýyklykda göçüriň.

Berilen-...	Gepleyişi-....
Alynan-....	Okaýyşy-....
Görünen-...	Ýaşayyşy-....
Gülüşi-....	Uruşyň-....
Diýişi-....	Ýörüşi-....
Geçirilen-...	Ýörişi-....

73-nji gönükme. Çeper eserlerden dar çekimlisi düşüp galýan goşma hem tirkeş sözlere degişli mysallar tapyň we olary depderiňize ýazyň.

Ýadyňyzdamy?

1. Asyl, pasyl, nesil, ylym sözlerinde dar çekimli sesler düşürilip ýazylýar: asyl-asly, hasyl-hasly, nesil-nesli, ylym-ylmy.
2. Tarap görkezýän sözlerde hem -ýyş, -ýiş goşulmasyny kabul eden sözlerde-de dar çekimli sesiň düşüp galmagy ýüze çykýar.

3. Dar çekimlisi düşürilýän sözün öňünden goşulma goşulyp, olar üç bogunly söze öwrülseler-de, dar çekimli düşürilip ýazylýar.

4. Familiýa ýasaýjy —ow, owa goşulmalary goşulan **Ömürow**, **Şükürowa** ýaly sözlerde düşürilmeli dar çekimliniň uzyn aýdylýandygy üçin, olar düşürilmän ýazylýar.

5. Defis bilen ýazylýan bölekleriň basymy özüne geçirmeýändigini üçin, dar çekimliler düşürilmän: *sygyr-a*, *goýun-a*, *gelin-ä*, *erin-ä*... kimin ýazylýar.

74-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Dar çekimlileri düşürilmedik sözleriň aşagyny çyzyň we sebäbini düşündiriň.

Täze işe başlan elektirigiň planlary Sapar Şukurowa ýaramady. Serdar Ömürow şol materiallary Daşkende getirmek üçin, Aşgabatda kimi ibermeli diýen meseläni orta atdy. (S.E)

Institutyň kiçi ylmy işgäri Maksat Orunbaýewiň ylmy barlaglary topragy öwrenmek üçin uly açyş boldy.

Berdi Otuzowyň birinji Prezidentimiz Islam Karimowyň «Belent ruh-ýeňilmez güýç» eserinde ýazan «Watanymyzyň geljegi halkymyzyň ertirki günü, ýurdumyzyň dünýä bileleşigindäki abraýy ilki bilen nesillerimiziň önüp-ösüp, ulalyp, nähili ynsan bolup durmuşa gadam basyşyna baglydyr. Biz bu ýiti hakykaty hiç wagt unutmaly däldiris» diýip aýdan sözlerini okanda oturanlaryň ählisi uly tolgunma bilen el çarpyşdylar.

75-nji gönükme. Sözlemlerden dar çekimlisi düşürilen sözleri tapyň we olary depderiňize ýazyň.

1. Aňrasy — bärsi görünmeýän ýaşyl meýdan ýaýlyp ýatyr. Kasym ýüzüni gyzgyn şemala öwrüp, egnini silkip-silkip gülyärdi. 2. Sürülen ýerler çalygypdy, Günüň çoguna göm-gök öwsüp başlapdy. (Ç.A. «M.t.»).

3. Bibi «harlanan» halysyny bagryna basyp, doňan ýaly bolup galyberdi. Halynyň gadyryny bilýän wekil bu ajap halydan gözünü aýryp bilmän seredýärdi. (T.E., «G.u.g.»). 4. Ol okuwçylaryň işleýşine gözegçilik etdi. 5. Ylma şeýle gadyr goýan Azady öz oglunyň şahyrlyk zehininiň üstünü ylym bilen ýetirmegini isläpdir. (H.D., «Akyl gämisi»).)

Ýatda saklaň!

1. Soňy dar çekimlä gutaran sözlere giň çekimli bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, asyl sözdäki **y, i** çekimlileri düşürilip ýazylýar.

Meselem: süýji-süýjemek, ajy-ajamak, gaty-gatamak, turşy-turşamak ...

2. **Guzy, süri, dury, uky** ... ýaly sözlere işlik ýasaýjy —**la, -le** goşulanda, olaryň soňundaky dar **y, i** çekimlileri düşürilip ýazylýar: guzy-guzlamak, süri-sürülenmek, dury-durlamak ...

3. **Bakaryna, ekerine, kireýine** ... ýaly sözleriň üçünji bogundaky **y, i** çekimlileri düşürilip: **bakarna, ekerne. kireýne** ... kimin ýazylyar.

76-njy gönükme. Köp nokatlaryň deregine giň çekimli bilen başlanýan goşulmalaryň ýa-da **-la, -le** işlik ýasaýjy goşulmalaryň degişlisini goşup ýazyň. Sözlerde nähili özgerişň bolýandygyny aýdyň.

Göni ..., goýy..., cary..., uly..., gury..., ýasy..., egri..., dogry..., turşy..., ýiti....

Guzy..., dury..., agy..., bagy..., küýi..., ýapy..., gepi....

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Dar çekimli sesiň düşüp galmagy nämede ýüze çykýar?*
2. *Dar çekimli sesiň düşüp galmagy üçin nähili şertler gerek?*
3. *Haýsy sözlerde dar çekimli sesler düşürilip ýazylýar?*
4. *Has atlarda dar çekimli sesler düşürilýärm?*
5. *Iki bogunly sözlerden başga, ýene nirelerde dar çekimli sesler düşürilip ýazylýar?*
6. *Tarap görkezýän hem-de -ýyş, - ýiş bilen gutaran sözlerde dar çekimliniň düşüp-düşmezligini mysallar arkaly düşündiriň.*

§ 8. ÇEKIMSIZ SESLER WE OLARYŇ TOPARLARA BÖLÜNIŞI

Owaz bilen galmagalyň goşulmagyndan ýa-da diňe galma-
gallardan emele gelýän seslere çekimsiz sesler diýilýär.

Türkmen elipbiýinde 21 sany çekimsiz ses bar: **b, w, g, d, ž, j, z, ý, k, l, m, n, ň, p, r, s, t, f, h, ç, ş.**

Çekimsiz sesler dymyk we açyk diýen iki topara bölünýärler.

1. Dymyk sesler: **k, p, s, t, f, ç, ş.**

2. Açyk sesler: **g, r, b, z, d, w, ž, j, ý, n, ň, m, l.**

Türkmen dilinde *h* harpy hem açyk, hem dymyk ses üçin
ullanylýar.

Meselem: *haly, hamyr, şäher* diýende *h* harpy açyk ses üçin
ulanylýp, *nyrh, waharman* diýende bolsa, *h* harpy dymyk ses üçin
ulanylýar.

77-nji gönükme. Aşakdaky şygry depderiňize göçürüp, dymyk çekim-
sizleriň aşagyna bir çyzyk çyzyň.

Gel, köňlüm,

men saňa nesihat kylyý:

Watany terk edip gidiji bolma;

Özüňden egsik bir gaýry namardyň

Hyzmatynda gulluk ediji bolma.

Akmaýan galmazdyr bir akan aryk,

Bir tendäki adam semiz, kä aryk,

Bir ýüzi çirikdir, bir ýüzi ýaryk,

Çirik diýip,

gaty söz aýdyjy bolma.

Ýagşylardan hergiz çykmaz ýamanlyk,

Asla ýaman bolsa, çykmaz ýagşylyk,

Aslyna tartadyr ýüwürük çamanlyk,

Ýüwürükni çamanga satyjy bolma.

Çagyrlan ýere bar, otur-da turma,
Çagyrylmadyk ýere barma, görünme,
Utannmaz adam dek süýrenip ýörme,
Buýrulmagan işni ediji bolma.

(Magtymguly)

78-nji gönükme. Aşakdaky bölegi göçüriň, soň açyk çekimsizleriň aşagyny bir çyzyk çyzyň.

Ynha, duz-çörek bilen bagly döp, dessur kadalaryna girýän düşüneleri gözden geçireliň: Goňşyň bilen duz alyşmak. Duzy dökme, duza sökme-gözüňi gapar, çöregi ele alanyňda «Bismilla» bilen alyp, «Bismilla» bilen döw. Çöregi düzüw goý. Çöregi, onuň owuntyklaryny-da basma, hapa ýere taşlama, sübse bilen süpürme. Çöregiň bir uýjandan döwlen bolsa, senem şol ýerden iki eliň bilen döwüp al. Çöregi dolaman, açyk goýma. Täze hasyldan bişen ilkinji çöregi iki eliň bilen «Bismilla» diýip al-da, ilki maňlaýyňa sylup, soňra ýene «Bismillaly» döwüp al. Çöregi pyçaklama, onuň üstünde pyçak goýma...

(Türkmen döp-dessurlary)

79-njy gönükme. Goşgyny okaň. onda esasy pikir näme? Açyk çekimsizleriň aşagyny bir çyzyk, dymyk çekimsizleriň aşagyny iki çyzyk çyzyp depderiňize ýazyň.

Edep başy — salam

Ýolda barýarkaň duşan
Adama berseň salam.
Älik alyp öňürti, soňra
Diýp: «Sag bol, balam».
Salamsyz geçseň eger,
Her kimem sakow öýder.
Diliň bar-a, sen hökman,
Ululara salam ber.

(Talyp Ýoldaş)

Ýatda saklaň!

Türkmen dilinde sözüň soňy açyk *g, b, d, j* seslerine gytarmaýar. *Bag, dag, ýag...* ýaly az sanly sözler hasaba alynmaýar. Ine, şonuş üçin-de şu orfografik düzgün ýüze çykýar.

Ýadyňyzdamy?

1. Soňy dymyk **k, p, t, ç** seslerine gutaran bir bogunly uzyn çekimlili we birden köp bogunly sözleriň yzyna çekimli ses ýa-da **r** sesi bilen başlanýan goşulma ýa söz goşulanda, asyl sözüň ahyryndaky dymyk çekimsizler açyk **g, b, d, j** seslerine öwrülip ýazylýar.

Meselem: tut-tudy, gök-gögi, ak-agrak, oňat -oňadrak, giç-gijara, agaç-agajy, söwüt -söwüdi, keyik-keyigi, kitap-kitaby.

2. Soňy dymyk **k, t** seslerine gutarýan bir bogunly uzyn çekimlili we birden köp bogunly işliklere **ý, ýa** bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, olaryň soňundaky dymyk sesler açyk **g, d** seslerini öwrülip ýazylýar.

Meselem: aýt-aýdýar, gaýt-gaýdýar, bejert-bejerdýär, işlet-işledýär, ajyk-ajygýar, howluk-howlugýar.

3. Basymy geçirmeýändigini üçin, defis arkaly ýazylýan **a, ä** goşulmalary goşulanda-da, sözüň ahyryndaky **k, p, t, ç** dymyk çekimsizleri **g, b, d, j** açyk çekimsizlere öwrülip ýazylýar.

Meselem: *Mered-ä, Polad-a, Sadab-a, Begenj-ä, Guwanj-a...*

80-nji gönükme. Sözlemlerden dymyk sesleri açyk sese öwrülip ýazylan sözleri tapyň we olary saýlap ýazyň.

Göz aýladym bu gün ýakyn-daşlarym,
Begenjimden gök diredi başlarym.

(*G. Ezizow «Ýazlarym»*)

Şat günleriň, toý-meýlisiň geregi,
Adam ogly ömür senden ganmandyr.

Seň sesiňe oýanmadyk ýüregi,
Oýarjak güýç heniz dünýä inmändir.

(*Seyidow «Durun mukamy»*)

Gün ýaşdy, Ýusubam ýok, Ahmedem. Ilat hem öz nobatynda, «Dagdan arkasy bolanyň, daşdan ýüregi bolar» diýen ýaly, bu ýaşulynyň öwüt-ündewüne uýýar hem ýeňiş üçin elinden gelen kömegi edýär.

(A. Gowşudow «Gandym awçynyň maşgalasy»)

Adamzatdyr ähli mahlugyň başy,
Zyýadadyr onuň aklyly-huşy.
Dünýä tegelegi bir ýüzük bolsa,
Ynsandyr-bezegi zynaty gaşy.

(Omar Haýýam)

81-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň. Göçüreniňizde söz soňundaky **k, p, t, ç** sesleriniň seslerine öwrülenleriniň aşagyny çyzyp belläň.

1. Ajy bilen süýj...ni dadan biler.
2. Ajyň aňy bolmaz.
3. Ak gün agardar, gara gün garaldar.
4. Akmagyň dilinde, akyllynyň elinde.
5. Garybyň sözi ýerem almaz
6. Düýe garrasa, köşegine eýerer.
7. It gargyşy, gurda ýokmaz.
8. Ýigide müň dürli hünär hem azdyr.
9. Sary tow...k saman seçer, öz aý(?) byny özi açar,
10. Ýu(?)rd...ňy terk edip gidiji bolma.
11. Ýaz ýüňi keçä bolmaz, güýz ýüňi-dolaga.
12. Ýalaňaja ýaz ýagşy.

Ýadyňyzdamy?

1. **Ganat, tanap, kepen, tarap, zähmet...** ýaly ýek-tük sözlerde dymyk çekimsizler açyk çekimsizlere öwrülmän ýazylýar: **tanap — tanapy, ganat — ganaty, zähmet — zähmeti...**

2. Soňy **-at, -et, -ýat** bilen gutaran sözlerde hem dymyk **t**, açyk **d** sesine öwrülmän ýazylýar: **jemgyýet — jemgyýete, medeniýet — medeniýeti, edebiýat — edebiýaty...**

3. Çekimlisi gysga aýdylýan bir bogunly sözleriň soňuna çekimli ses ýa-da **r, ý, ýa** bilen başlanýan goşulmalar goşulanda-da, olaryň ahyryndaky dymyk çekimsizler açyk çekimsizlere öwrülmän ýazylýar: **ot-oty, aç-açar, geç-geçer, köp-köpräk, çet-çeträk, tyt-tytýar.**

Ýatlama: aýt, gaýt, et, git, gurp, zarp, ýenç, sanç, lenç, harç, pent, bent, gant, kösk, yşk ... ýaly az-owlak sözlerde bu orfografik düzgün saklanman, olaryň soňundaky dymyk çekimsizler açyk çekimsizlere öwrülip ýazylýar: aýdýar, gaýdýar, edýär, gidýär, gyrby, zarby, ýenjip, sanjyp, lenji, harjy, pendi, bendi, gandy, köşgi, yşgy...

82-nji gönükme. Teksti okaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Bir adam Lukman hekimden Edebi kimden öwrendiňiz — diýip soranmyş Lukman hekim Edebi edepsizden öwrendim — diýip jogap beripdir

Ol adam ýene soranmyş Edebi edepsizden nähili öwrendiň Lukman hekim jogap berenmiş Hemişe adamlaryň eden işlerini we sözlän sözlerini dykkat bilen garap durdum Kimden ýaman söz eşitem ol sözi hiç wagt aýtmadym kimiňdir eden ýaman işini görsem ol işi hem hiç etmedim sonuň üçin-de edepli boldum

(Edep-ahlak kitaby-2016)

83-nji gönükme. Sözleriň yzyna çekimli sese başlanýan degişli goşulmalaryny goşup ýazyň. Şonda dymyk çekimsizleriň açyk çekimsizlere öwrülip-öwrülmeýşine pugta üns beriň.

Ak..., at..., aç..., ast..., bak..., bap..., bat..., beýt..., bent..., berk..., berç..., bet..., bit..., borç..., bök..., burç..., wagt..., galp..., gant..., gep..., gerç..., git..., giç..., göç..., goç..., gök..., görk..., gulp..., gunt..., gurp..., gurt..., gyt..., gäp..., bat..., dep..., dert..., dok..., dost..., dürt..., ýot..., ýort..., ýok..., jet..., jük..., jüp..., zat..., zok..., sülp..., ik..., it..., iç..., ýük..., ýüp..., kah..., kast..., keýp..., kert..., kesp..., keşt..., kilt..., kit...

84-nji gönükme. Çeper eserlerden dymyk çekimsiz sesleriň açyk çekimsiz seslere öwrülişine degişli alty sany sözlem ýazyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Ýadyňyzdamy?

1. Soňy **k** sesine gutaran atlara familiýa **-ow, -owa** goşulanda sözünň ahyryndaky dymyk **k** sesi açyk **g** sesine öwrülip ýazylmaýar. Diňe soňy **p, t, ç** çekimsizlerine gutaran atlaryň zyndaky dymyk çekimsizler degişli açyklaryna **b, d, j** seslerine öwrülip ýazylýar.

Meselem: Daýanç — Daýanjowa, Ýakup — Ýakubow, Şöhrat — Şöhradowa...

2. Rus diliniň üsti bilen giren sözleriňde diňe ahyry **k** sesini gutaranlary degişli açygyňa, ýagny **g** sesine öwrülip ýazylýar.

Meselem: *Mehanik — mehanigi, tehnik — tehnigi, elektrik — elektrigi, fabrik — fabrigi...*

3. Soňy **k, p, t, ç** seslerine gutarýan sözler sözlem içinde çekimli seslere başlanýan sözler bilen ýanaşyp gelenlerinde, olaryň ahyryndaky dymyk sesleriň degişli açyk **g, b, d, j** çekimsizlerine öwrülip geplense-de, bular ýazuwda öwürilmän ýazylýar.

Meselem: «Gög eşek» ýazylman *gök eşek* ýazylýar. «Alyb otur» ýazylman *alyp otur* ýazylýar. «Bad alyp» ýazylman *bat alyp* ýazylýar.

85-nji gönükme. Sözlemlerden ilki dymyk çekimsizi açyk çekimsiz öwürülenlerini, soňra öwürülmediklerini tapyň. Olary özara aýratynlandyryp, düýp sözi bilen goşulmasynyň arasynda defis goýup ýazyň.

Agajy ýaşlykda бүк.
Akylla bir söz besdir,
Akmaga mün söz hebesdir*
(*Nakyl*)

Eger karz berseň, dostuma bagyşladym diýip pikir etgin, çünki karzyny (bergisini) sorasaň, doştluga şikes ýeter we dostuň duşman bolar.

Eger seniň perzende gözüň düşse oňa ýagşy at dakgyn. Ulalandan soň, hünär we kesbi-kär öwretgin.

Seniň dosta peýdaň, duşmana zyýanyň ýetsin.

Eý, balam, hemme wagt halkyň halyndan habar algyn.

(«Kowusnama»)

Özbekistan halkynyň medeniýeti gün-günden ösýär.

86-njy gönükme. Teksti okaň we köp nokatlaryň deregine degişli harplary goýup, birinji bölegi göçürin.

Görogly özüniň meýhana...ynda demini-dynjyny alyp ýatyrdy. Şol günleriň birinde bir gar..y peýda boldy. Üç-dört günläp onuň tow...gyna tok diýen bolmady. «Myhman birinji gün -alt...n, ikinji gün-k...müş, üçünji gün -mis, dördünji gün-p..s» diýenleri. Garra öz..niň kimdigini, näme habar..nyň bardygyny aýdara wagt bol..pdy, emma ol ses..ni çykarman, her gün bir ýerde d...şläp aýlanyp ýör. Şol aýlan..p ýörş...ne, onuň ýoly ahyry Göroglynyň meýhan..synyň üst...nden düşýär.

Görogly ondan:

— How, atam, sen ýetmiş iki dilde g..rläp, dünýäniň dört burç..ndan habar berý..mişiniň diýip eşidýäs, şol çynmy? — diýip sorady.

— Hawa, oglum, men jahana ke...t eden adam. Meniň barmadyk ýerim, görmedik ý..rdum, gezmedik şäherim galan däldir.

— Görmedik ýeriň ýok bolsa, ine, biziň ýurd..myzam, meýhanamyzam gördüň. Biziň şu ýaşayşym..zda oturyşymyzda-turş...myzda, kyrk ýigidiň bolşunda näme kemimiz bar?

— Oglum, siziň hiç bir kemiňiz ýok, diňe alt...n aşygyňyz ýetenok.

— O-how, atam, o näme diýdigiň boldy.

— Ol şeýle: bir wagt iki maşgala goňşy bolup ýaşapdyr. Olaryň biri-hä şatlyk-şagalaňda ýaşapdyr, Günün nähili dogup, nähili batanynam bilmändir. Beýleki maşgalada bolsa ne ses bar, ne-de tomaşadyr gülki. Öýleri edil mazarystanlyk ýaly, gum-gukluk. Bir gün goňsusy häki şat maşgaladan: «Siziň her gün...ňiz toý bilen baýram bolup geçýär, nähili gürrüň tapyp beýle gülüşýärsiňiz» diýip sorayar. Onda şat maşgala oňa: «Biziň altyn aşygymyz bar, şony oýnadyp gülüşýäs» diýýär. Tukat goňşy

bar-ýogyny altyna öwrüp, bir altyn aşyk edinyär. Birinji gün är- heleý bolup, altyn aşygy giç agşama çenli oýnaýarlar, ertisi aşygy oýnamakdan irýärler-de, ony zyňyp goýberýärler. Ýene goňşysyna ýuzlenip: «Biz-ä eýýäm irip, aşyk oýnamany bes etdik, siz neneň ireňzok? diýip soraýarlar. Onda şat goňşysy: «Biziň aşygymyz irizýän aşyk däl onuň her bir gymyldysy, peltekläp aýdan her bir sözi bar ýadawlygyňy, gaharyňy unutdyrýar» diýip jogap berýär. Şundan soňra beýleki goňşy gürrüniň çaga hakda barýandygyny aňlap, «Çagaly öý bazar, çagasyz öý mazar» diýlen naklyly ýadyna salýar we öýlerinde käkiline zer suwy berlen çaganyň ýokdugyna gynanýar.

87-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzlaryna çekimli ses bilen başlanýan ýa-da -ýar, -ýär, -räk, -rak, goşulmalaryny goşup, depderiňize göçüriň.

Maksat, aç, agaç, akmak, düýp, Ogulgerek, süýt, şatlyk, guwanç, oturgyç, gezelenç, mätäç, gök, talap, Abat, seret, gulluk.

§ 9. IKI ÇEKIMSIZ SESIŇ ÝANAŞYK GELŞI

Sözüň ortasynda, ahyrynda iki çekimsiz sesiň ýanaşyp gelşiniň we çekimsizleriň meňzeşleşmeginiň (assimilýasiýanyň) ýazuw düzgüni

Ýadyňyzdamy?

1. Söz ortasynda ýanaşyp gelýän, bogna bölünende, her haýsy aýry bogna düşýän iki çekimsiz sesiň soňkusy açyk sese öwürlip ýazylýar.

Meselem: *serişte däl-de —serişde, keppe däl-de —kepbe, gakky däl-de —gakgy, pökki däl-de —pökki ...*

Madda, maddy, mukaddes... ýaly sözler bu düzgüne girizilmeýär.

2. Söz ortasynda ýanaşyp gelen sesiň ilkisi *m, ñ, s* bolup, soňkusy hem *b, g, t* sesleri bolsa, yzkylary öňdäkilerine uýdurlyp (assimilleşdirilip) ýazylýar.

Meselem: *hasta däl-de —hassa, usta däl-de —ussa, aňgal däl-de — aňňal...*

«*Tutsag, tasdyk, iňge*» ýaly sözlerde «*tussag, tassyk, iňne* » kimin ýazylýar.

At hyzmatynda gelen «ösdürim, basdyrma, gyzdyrma» ýaly sözler hem *össürim, bassyrma, gyzzyrma* kimin ýazylýar.

3. Sözüň ortasynda gelýän *ld, nd* sesleri «ballak, ýyllam, sallam, ýyllyz» ýaly aýdylsalar-da, olar biri-birine uýdurylman *baldak, ýyndam, saldam, ýyllyz* kimin ýazylýar.

4. *Toprak, ýaprak, köpri, samramak pytramak* ýaly sözlerde ýanaşyp gelen iki çekimsiz sesiň arasynda dar çekimli aýdylýan ýaly aňsarylsa-da olar ýazylmaýar.

5. Bir bogunly ümlüklerden we ses hem obraz aňladýan sözlerden *-la, -le* goşulyp, işlik ýasalanda söz (bölek) bilen goşulmanyň arasynda dar çekimli aýdylýan ýaly aňsarylsa-da ýazuwda dar çekimli ýazylmaýar.

Meselem: *güpülemek däl — güplemek, şatylamak däl — şatlamak...*

88-nji gönükme. Sözlemleri ünsli okaň. Soňra aýratynlandyrylan sözleriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

1. Fergana jilgesiniň dag eteklerinde ýabany badam, *pisse*, itburun we hoz agaçlary ösýär.

2. Fergana jülgesiniň ösümlük dünýäsi dürli-dürli bolup, onuň çägeli yerlerinde *yandak, ýylgyn* we sazак көр duşýar.

3. Ol gelin hem elýeterindäki gara *kündük* bilen ýaňkyň maňlaýyna berip, iti süýräp köçä taşlapdyr. (*Türkmen halk ertekilerinden*).

4. Däp bilen *dessur* hem öz kadalary, edim-gylym talaplarynyň häsiýetleri boýunça biri-birlerinden tapawutlanýarlar.

89-njy gönükme. Köp nokatlaryň deregine degişli harplary ýazyň.

Ken...e, çak...y, güý...li, Gyly...ly, pis...e, has...a, tüs...e, us...a, pök...i, gal...y, gül...y, ýan...ak, en...ik, bal...ak, ýyl...yz, pygam...er, san...yk, üs...ünlik, tekep...ir, top...ak, tyk...yldy, şet...aly.

Ýatda saklaň!

1. Türkmen dilinde ulanylýan asyl sözleriň soňunda iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelmegine seýrek duşulýar. Olaryň köpüsi alynma, arap-pars dilinden geçen sözlerde bolýar. Sözüň soňunda iki çekimsiz ses aşakdaky ýaly ýanaşyp gelýär:

-gt sesleri: *bagt, wagt, mugt, tagt...*

-ýp, -ýt sesleri: *keýp, haýp, gaýt, aýt...*

-lk, -lp, -lt sesleri: *halk, gulp, zülp...*

-np, -ns, -nt, -nç sesleri: *gant, synp, jyns, daýanç...*

-ňk sesleri: *süňk, aňk-taňk...*

2. -rz, -rç, -rk, -rp, -rs, -rt, -rh sesleri: *arz, berk, gork, görk, harp, bars...*

-şk, -şp, -şt sesleri: *küşt, keşp, maşk...*

-st sesleri: *dost, üst, kast...*

-wp, -wç sesleri: *möwç, öwç, howp...*

-ht sesleri: *şäht, jäht, äht...*

90-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Soňra has gara ýazylan sözleriň nähili sözlerdendigini düşündiriň.

1. Aýbyňy örtmeýän, gyбатыň edilse, gaýtawul bermeýän kişiniň **dostlugyndan** haýr ýokdur.

2. Her kim gahary gelen **wagty** dymсын (geplemesin).

(*Hadysdan*).

3. Gorkaklyk bilen özüni äşgär edersin, deň-duşlaryň arasynda **ynanç-abraýyň** galmaz, munuň ýaly ýaşamakdan ölüm gowudyr.

4. Iň ýagşy **reňkli** at dor we hurma **reňk** bolýar.

5. Şeýle bir **wagt** bolýar, hat-da **mal-mülk**, esbap, at-abraý hem peý-da bermeýär.

6. Dostlaryň we halkyň **belent** mertebelidigini aýtmagy zerur diýip bilgin.

7. Elbetde, bir musulman doganyň kalbyna **begenç**, şatlyk salmagy seniň günäni hökman bagyşlajakdygynyň alamatydyr.

91-nji gönükme. Gaýt, halk, daýanç, aňk-taňk, berk, şaht sözlerini sözlem içinde ulanyp ýazyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

92-nji gönükme. Aşakdaky sözleri orfografiýa kadalaryna laýyk edip ýazyň.

Topyrak, patyrak, ýapyrak, eşiret, gudurat, titiremek, pytyramak, samyramak, eňiremek, köpüri, bagyt, wadt, süýnük, möwüç, şahit, ähit, kasyt, köşük, tagyt, ganyt, wazylamak.

Soraglar:

1. Sözüň ortasynda ýanaşyk gelyän iki çekimsiz sesiň aýdylyş we ýazylyş taýdan nähili tapawutlaryny bellemek bolýar?
2. Sözüň ortasynda ýanaşyk gelyän iki çekimsiz sesiň yzdakysynyň öňdäkä meňzeşleşmegini subut etmek mümkinmi?
3. Sözüň ortasynda ýanaşyk gelyän iki çekimsiz sesiň başdakysynyň yzka meňzeşleşmek ýagdaýyny bellemek mümkinmi?
4. Sözüň ortasynda meňzeşleşýän çekimsiz sesleri nähili ýazmaly?
5. Şu umumy ýazuw düzgüninden çykarylýan haýsy sözleri bellemek bolar?

§ 10. SÖZLEŞIKDE IKI HILI AÝDYLYÝAN SÖZLERIŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

93-nji gönükme. Sözleri ünsli okap, olaryň hersiniň aňladýan manysyny düşündiriň.

Sogurmak — sowurmak, gyrk — kyrk, känmek — dänmek, össürim — ösdürim, bassyrma — basdyrma, gyzzyrma — gyzdyrma, çirtmek — çürtmek, bitin — бүтин, sozmak — bozmak, emel — amal, sil — syl.

1. Bu sözleri birmeňzeş ýazmak mümkinmi?
2. Onda bulary dogry ýazmakda nämä esaslanmaly?

Ýatda saklaň!

1. Türkmen dilinde «byraw — buraw, mykdar — mukdar, minmek — münmek, hinji — hünji, Misir — Müsür» ýaly käbir sözler iki hili aýdylýar. Bu hili sözler ýazuwda dodaklandyrylyp, *buraw, mukdar, münmek, hünji* kimin ýazylýar. Emma *mysgal, ýilik, mydam, Hindistan* ýaly sözler bu düzgünden çykarylyp, dodaklandyrylman ýazylýar.

2. Sözüň ortasynda ýanaşyk gelýän *-lg, -lň, -pr* sesleriniň käbir ýagdaýlarda orunlarynyň çalşyrylyp, «ýalňyş — ýaňlyş, ylgamak — yglamak, toprak — torpak, ýaprap — ýarpak» ýaly aýdylyşyna gabat gelinýär. Ýazuwda sesleriň şunuň ýaly çalşyrylyp ulanylmagyna ýol berilmeýär.

3. Sözüň başynda kä açyýk, kä dymyk aýdylýan çekimsiz sesleriň açyk warianty ýazylýar.

Meselem:

Pyçgy däl — **byçgy**, tört däl — **dört**, kep däl — **gep**, tykyz däl — **dykyz**, teprek däl — **deprek**, tokuz däl — **dokuz**...

94-nji gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözleriň nähili ýazylandygyna üns beriň, soňra olary saýlap ýazyň.

1. Aýna **pürenjegini** çümreräk bürenip, inçejik garaja barmaklaryny çalasyn gymyldadyp, **çitip** başlady. 2. Ol goluny **mytgalyň** aşagyndan

çykaryp, Aýna tarap uzatdy. 3. Bir ýigit **kyrk** ýylda kemala geler. 4. **Müsürde** şa bolandan, Kenganda gada bol. 5. Agşamky ýagan ýagyş **topragy** zordan öllemeğe ýetişdi. 6. Diýar öz **ýalňyşyna** giç düşüňdi. Ýöne «hiçden giç ýagşy» edip, jorasyndan ötünç soramak üçin onuň öňünden **ylgady**. 7. **Ýalňyşmak** aýp däl, ýöne ýalňyşyňy düzetmezlik aýpdyr.

8. **Älem** içre adam gezmez, at gezer. (N)

9. Suw içiniň **sülügi**,
Süňk içiniň **ýiligi**,
Aý içiniň arslany,
Gün içiniň göwheri. (H)

10. Ajap bir **janawar**, jaýy sürende,
Reňki gara ýylçyr, tosy bir tüysli. (K)

Ýatda saklaň!

1. Sözüň ortasynda *w*, *g* sesleri çalşyrylyp aýdylýan düýp sözleriň *w* sesi bilen ulanylýan görnüşi ýazylýar.

Meselem:

Dügme däl — *düwme*, dügün däl — *düwün*, dügür däl — *düwür*,
yügürmek däl — *yüwürmek*...

2. Kä ýogyn, kä inçe çekimli sesler bilen aýdylýan «alam- *älem*, adym — *ädim*, ajyz — *ejiz*, wazypa — *wezipe*, hyl — *hil*, ayz — *eziz*» yaly sözleriň diňe inçe çekimliler bilen aýdylýan görnüşi ýazylýar. Emma *Watan*, *yz*, *dyz*, *janawar* sözleri bu düzgünden çykarylyp, ýogyn çekimliler bilen ýazylýar.

3. Soňky çekimlisi iki hili — giň we dar çekimli bilen aýdylýan düýp işlikleriň giň çekimlili görnüşi ýazylýar.

Meselem:

Darymak däl — *daramak*, ýörimek däl — *ýöremek*, gözimek däl — *gözemek*, elimek däl — *elemek*, gazymak däl — *gazamak*...

95-nji gönükme. Sözlemleri okaň we has gara ýazylan sözleriň ýazylyşyna üns beriň. Soňra olary saýlap depderiňize göçüriň.

1. **Ýüwirjim, ýüwürük** atym, **ýüwürüp** geler ýanyma. **Älem** içre adam gezmez, at gezer. (N). 2. Gider, gider **zyy** ýok, daýanmaga dyzy ýok. (M).

3. Başymda ýaglygym **şemal** almasyn,
Şu ilatda ýaman adam bolmasyn.

(Rybagy)

96-njy gönükme. Sözlemleri ünsli okaň we sözleşikde iki hili aýdylýan, emma ýazuwda bir görnüşde ýazylyýan sözleri tapyň. Soňra olaryň aýdylyşlaryny we ýazylyşlaryny düşündiriň.

1. Ýolumyzam türkmen sährasynyň üstünden bolup, başga geçere ýol ýokdy. («G»).

2. Olaryň iki barmaklaryny burunlaryna sokup gelmekleri onuň hem jegebesini garyşdyrdy. (B. K «A.ä»).

3. Joş, kanalym, lemmer-lemmer aýlanyp,
Şöhratyň watana şan-şöhrat goşar. (G.S).

4. Dyzyňa berýäňmi gyzy oglanyň?
Maňa gerek zady ýüregi onuň. (A.K «S»).

5. Kyrk gysyrak bir çeşmeden suw içer. (M).

6. Düwdüm dula taşladym. (M).

7. Ýadaw adamlara pyýada ýöremek barha kynlaşýardy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sözleşikde iki hili aýdylýan haýsy sözler ýadyňyzda?
2. Şolaryň ýazuw düzgüni boýunça nämeleri bilýändigizi aýdyň.
3. Össürim — ösdürim ýaly iki hili aýdylyp, her haýsy aýry many aňladýan sözlerden haýsylary ýadyňyzda düşýär?
4. Hayýwan — heýwan ýaly sözlerden ýadyňyzda düşýäni barmy?
5. Bu hili sözler nähili ýazyýarlar?
6. Minmek — münmek ýaly iki hili aýdylýan sözlerden mysallar tapyň, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.
7. Ýeke-täk ýazuw birligini saklamakda orfografiýanyň hyzmatyny nähili düşüňýärsiňiz.

§ 11. RUS WE ÝEWROPA DILLERINDEN GIREN SÖZLER WE OLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

1. **Äpişge, kürüşge, bedre, semawar...** ýaly dilimize has ir goşulan sözler bolaýmasa, beýleki rus diliniň üsti bilen biziň dilimize geçen sözler rus diliniň orfografiýasy esasynda ýazylýar.

Meselem: *klub, kino, kassa...*

2. Iki meňzeş çekimsiz ses bilen gutarýan sözleriň soňundaky meňzeş çekimsizleriň biri düşürilip ýazylmalydyr.

Meselem: gramm däl, *gram*; kilogramm däl, *kilogram*; kilowatt däl, *kilowat*; kristall däl *kristal*; kompress däl, *kompres*; kongress däl, *kongres*; proses däl, *proses*; ekspres däl, *ekspres*;

3. Rus dilindäki —*çeskiý*, —*çnyý* ýaly sypat ýasaýjy goşulmalar taşlanylyp, türkmen dilinde *k* getirilmek bilen sypat ýasalýar.

Meselem: pedagogiçeskiý — *pedagogik*; awtomatiçeskiý — *awtomatik*;

Ýatlama: Eger-de şeýle sözler bilen baglanyşykly at bolup gelseler, onda *k* sesinden soň *I* sesi hem getirilýär.

Meselem: matematiçeskiý — *matematik* (at) — *matematiki* (sypat); mehaniçeskiý — *mehanic* (at) — *mehaniki* (sypat);

4. Soňy *u* sesi bilen gutaran sözler goşulma goşulanda, ol sözleriň soňundan *w* sesi getirilip, oňa çekimsiz ses bilen gutarýan sözlere goşulýan goşulmalar goşulýarlar.

Meselem: *Baku* — *Bakuwyň, Bakuwy, Bakuwdan, bakuwly* (*gyz*)...

97-nji gönükme. Bölegi okaň we ýazyň. Rus dilinden geçen sözleriň aşagyny çyzyň.

Bagtly çagalaryň köşgi

Respublikamyzyň Ýaş ýetginjekleriniň saraýy 1962-nji ýylda Nöküs şäheriniň okuwçylar öýüniň esasynda bina edilipdir. Şol ýyllaryň içinde

saraýymyzyň kružoklary san taýyndan hem ösdi. Her bir kružogy özüniň talantly tejribeli mugallumlary alyp barýarlar.

Ýaş hudožnikleri öz hataryna birikdirýän çeper suratkeşlik kružogy hem bar. Onda ýaşlar akwarel boýaglary bilen surat çekmekligi öwrenýärler.

Ýakynda olar doglan ýerleriniň tebigaty, kosmos hakyndaky suratlar boýunça ýaryş geçirdiler. Ýaşlar çeper hünärmentler muzeýine baryp, Garagalpagystan hudožnikleriniň görkezmesi bilen tanyşdylar.

98-nji gönükme. Köp nokatlaryň deregine degişli goşulmalary goşup ýazyň.

Awtoklub...ň, telefon...ň, zawod...ň, kružog...ň, parahod...ň, telewizor...ň, teplehod...ň, klub...ň, truboprowod...ň, transport...ň, transformator...ň, faktor...ň, filolog...ň, elewator...ň, epilog...ň, etimolog...ň, etnolog...ň, ýumor...ň, sport...ň, stol...ň, stul...ň, punktuasiýan...ň, sintaksis...ň.

99-njy gönükme. Teksti okaň. Rus dilinden geçen sözləri saýlap ýazyň.

Taryhyny unudan halk, jemgyýet öz ýoluny ýitirýär. Şeýle halkyň we jemgyýetiň gelejegi ýok.

Maglumat-kommunikasiýa tehnologiýalary, matematika, fizika, himiýa, senagat — bularyň ählisi gerek elbetde. Emma, ilki bilen taryhy bilmegimiz zerur.

Biziň haýsy asyrda, haýsy döwürde ýaşaýandygymyzy bilmegimiz, biziň ählimiziň borjumyzdyr. Ýagny, zamandan aýagy üzülen, real wakalardan uzaklaşan adam hiç haçan öz maksatlaryna ýetip bilmeýär.

Ýerde ýaşayan adamyň durmuşy şu zemin, şu toprak bilen bagly bolmalydyr. Ol bu topragy gözüne çalyň, onuň ertirki gününü ýene-de ösdürmäge hereket edip ýaşamagy zerurdyr.

(I.A.Karimow.)

100-nji gönükme. Özüňizden rus diliniň üsti bilen türkmen diline geçen sözlerden on sanysyny tapyp, sözlem içinde ulanyp depderiňize ýazyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.

§ 12. GARAŞSYZLYK DAN SOŇRA DILIMIZE GIREN SÖZLER

Ýurtlar Garaşsyzlygyna eýe bolandan soňra ylmyň we tehniki progresiň täsiri astynda daşary ýurtlardan giren sözler her bir halkyň diliniň leksikasyny, sözlük düzümini belli bir derejede baýlaşdyrdy. Şol halklaryň hatarynda türkmen diliniň hem leksikasynyň sözlük düzüminde birnäçe sözler peýda boldy.

Bu sözler häzirki günde biziň gündelik durmuşymyza giňden ulanylýar. Bu sözlere mysal hökmünde *bakalawr*, *birža*, *biznesmen*, *barter* we başga-da birnäçe sözleri görkezmek bolar.

Bu sözler ýazuwda aýdylyşlary ýaly ýazylyrlar we türkmen diliniň dürs ýazuw kadalaryna boýun egýärler.

101-nji gönükmä. Aşakdaky sözleri okaň we olaryň nähili many aňladýandyklaryny aýdyň. Soňra olary sözlem içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Broker, fermer, magistr, menejment, bakalawr, birža.

102-nji gönükmä. Bölegi okaň. Garaşsyzlygymyzdan soňra dilimize giren sözleri saýlap göçüriň.

Her bir käriň özboluşly kynçylygy hem sypaty bar. Haýsydyr bir käri eýelemek üçin çuňňur bilim, ýene haýsydyr käriň ussasy bolmak üçin bolsa dogabitdi talant ýa-da ussatlyk talap edilýär.

Mugallymçylyk iň şöhratly kärlerden biri. Mugallym bolmagy islän adam, ilki bilen, çagalary tüýs ýürekden söýmeli, düşünmelidir. Mugallym çagalara ylym-bilimiň syrларыny öwredýär, şonuň bilen birlikde, terbiýe hem berýär.

Şonuň üçin halkymyz mugallymlary hormat edip, «Halypa ataňdan beýik» diýýär.

Lukman bolmagy arzuw eden adam gaty düşbi, hüşgär we bilimli bolmaý. Çünki näsagyň durmuşy lukmanyň elinde. Lukmanyň ýekeje ýalňyş sebäpli adam bir ömre maýyp bolup galmagy ýa-da durmuşy howp astynda galmagy mümkin.

Sungat işgäri, suratkeş, şahyr we ýazyjylar hemişe iliň nazarynda bolýarlar. Şonuň üçin bu käriň eýeleri dogabitdi talant bilen bir hatarda ýene ençeme sypatlara-da eýe bolmalydyrlar. Olar halkymyzyň taryhyndan, medenýetinden habarly bolmalydyrlar. Zähmetsöýüjilik döredijilik işgärleri üçin iň zerur sypat. Halkymyz işewür adamlary gadyrlaýar. Çünki şeýle adamlar halk, Watan üçin uly peýda getirýärler. Şu günki günde ýurdumyzda telekeçiligi ösdürmäge uly üns berilýär. Telekeçiler öz kärhanalarynda halkymyzyň zerurlygy we daşary ýurtlara satmak üçin dürli önümleri öndürýärler.

Fermerlik hem asylyly kärlerden biri. Fermer diňe bir ekrançylyk we çarwaçylykdan däl, eýsem dogry iş ýöretmek, hasap-hesip hem-de ylym-bilimiň iň täze gazananlaryndan hem habarly bolmaly.

Adam haýsy bir käri saýlamagyna seretmezden, öz önüne anyk maksatlary goýmaly we ony amala aşyrmak üçin dyngysyz ymtylmaly. Durmuşda diňe kynçylyklara çydap we ony ýeňip geçenler, öz käriniň ussasy hökmünde yzzat-hormata sezewar bolýarlar.

1. Siziň obaňyzda-da telekeçiler we fermerler barmy? Olaryň edýän işleri hakynda gürrüň beriň.

2. Siz geljekde kim bolmagy arzuw edýärsiňiz? Siziň saýlan käriň eýesinde nähili sypatlar bolmaly?

103-nji gönükme. Synpda toparlara bölünip, Garaşsyzlygymyzdan soňky döwürde dörän daşary ýurt sözlerini tapyň we olary ulanyp hekaýajyk ýazyň.

104-nji gönükme. Köp nokatlaryň ýerine şu sözleriň aňladýan manylaryny ýazyň.

Aksiýa — ...

Diwidend — ...

Firma — ...

Bankrotlyk — ...

Menedjer — ...

Marketin — ...

Reklama — ...

Merkezi bank — ...

Söwda banky — ...

Sertifikat — ...

§ 13. DILIŇ ÖZ IÇKI KANUNALAÝYKLYGY ESASYNDA DÖRÄN SÖZLER

Diliň sözlük düzümini baýlaşdyrmakda türki dilleriniň roly örän uludyr.

Özbekistan Respublikasynyň Döwlet dili hakyndaky kanunyndan ruhlanan dilçiler diliň medeniýetini ýokarlandyrmaga çalysýarlar. Jemgyýetiň bir gurluşdan başga bir gurluşa geçmegi netijesinde ýüze çykýan möhüm wakalary beýan eder ýaly sözler gerek bolýar. Şolar ýaly sözler türki dilde gepleýän özbek, garagalpak dillerinden girip gelýär, käte öz dilimiziň içki kanunalaýyklygy göz önünde tutulyp, täzeden döredilýär. Bu sözleriň dürli-dürli ýazylysy ýagny özbeklerde, türkmenlerde: sekretar-kätip, kätibe; garagalpaklarda: hatker; kapitalist-özbeklerde we türkmenlerde-mülkdar, peýdakeş-türkmenlerde «telekeçi», «mülkdar»; garagalpaklarda «isbilermen»; özbeklerde «tadbirkor», türkmenlerde prosent «göterim», programma-maksatnama, klas-synp...ýaly sözler häzir ymykly ulanylyşa girdi.

105-nji gönükme. Garaşsyzlykdan soň türkmen diline giren täze sözleri ünsli okaň, şolardan 6 sanysyny saýlap düzmeli goşma sözlemler ýasap depderinize ýazyň.

klassyk — nusgawy	epos — şadessan
konferensiya — ylmy maslahat	ekzamen — synag
asfalt ýollar — gara ýollar	sowet — geňeş
firma — mülkdar	peduçilişe — liseý
kolhoz — şirket hojalygy	fontan — çüwdürim

106-njy gönükme. Garaşsyzlygymyzdan soň biziň dilimize geçen sözleri okaň we olaryň öň nähili atlandyrylandygyny her sözün deňine ýazyň.

Nazaryýet —	kätip —
tejribe —	lukman —
mowzuk —	şepagat uýasy —
welaýat —	etrap —

düzüm —	geçiriji —
ýordum —	usul —
nutuk —	talyp —
daýhan birleşigi —	taslama —

107-nji gönükme. Aşakdaky kesp-hünär atlaryny döwrebap we gadymy kesp-hünär atlary ýaly iki topara bölüň.

Senetçi, inžener, maksatnamaçy, küýzegär, fermer, daýhan, misgär, kosmonawt, sürüji, žurnalist, çopan, režissýor, aşpez, menejer, hatdat, çörekçi, kazy, söwdagär, tikiñçi, telekeçi, çapar, ministr, dizaýner, tebip, arhitektör, kerwenbaşy, muggallym, suratkeş, lukman, uçujy.

Şu kesp-hünärler häzirki günde hem barmy?
Olardan haýsylary täzeçe atlar bilen atlandyrylýar?

108-nji gönükme. Özüňizden diliň içki kanunalaýyklygy esasynda dörän 10 sany söz tapyp, sözlem içinde ulanyp, depderiňize ýazyň.

§ 14. BAŞ HARPLARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

1. Temanyň ýa-da abzasyň basynda gelen sözüň ilki harpy baş harp bilen yazylýar.

2. Sözlem soňunda goýulýan nokat, sorag, ýüzlenme, sorag-ýüzlenme belgilerinden soň gelen sözüň ilki harpy bas harp bilen yazylýar.

3. Ministrlikleriň, edaralaryň, gazet-žurnallaryň, okuw jaýlarynyň, säher we obalaryň, fabrik-zawodlaryň, astronomik we geofrafik atlaryň... birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen yazylýar.

4. Welaýatlaryň, ýokary döwlet organlarynyň we guramalaryň, baýramlaryň, belli taryhy seneleriň atlaryny bildirýän atlaryň birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen yazylýar.

5. Başganyň sözünüň, şeýle hem gepleşiğe gatnaşýan her şahsyň aýdanlarynyň birinji sözünüň ilki harpy baş harp bilen başlanýar.

6. Sitatalaryň, sözlemiň başynda belent äheňde aydylýan ýüz tutma sözüniň we ümlükleriň birinji sesi baş harp bilen ýazylýar.

7. **Meselem, ýatlama, bellik, nusga** diýen sözlerden soň gelen sözlemiň birinji sözüniň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar. Eger-de olardan soň söz we sözler gelse, onda onuň ilki harpy setir harpy bilen ýazylýar.

109-njy gönükme. Sözlemlerden baş harp bilen ýazylan sözleri tapyň. Olaryň näme üçin baş harp bilen ýazylandygyny anyklaň.

1. Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn.

2. Men «Halk sözi» gazetine, jigim «Ýaşlyk» žurnalyna ýazyldy.

3. Daşkentdäki «Özbekistan» myhmanhanasy 18 gat.

4. Watan duýgusy — bu halkymyzyň altyn mirasy, döp-dessurlary, dili we medeniýetine hormat bilen garamak, Turan, Türküstan, Özbekistan diýip atlandyrylýan ýurdumyzyň taryhyny doly öwrenip barmaklykdyr.

5. Nurmuhamet Andalybyň «Ýusup-Züleyha» dessanyndan bölekler okadyk.

6. Ol Owganystan, Arabystan, Eýran, Kawkaz we Orta Aziýada dowam eden ylmy ýörelgeler, dürli akymlar bilen hem-de taryh, geografiýa, astronomiýa, filosofiýa, dil, edebiýat bilen gyzyklanypdyr.

7. Magtymguly arap-pars dillerini gowy öwrenipdir. Gündogar ýurtlaryň dürli hünärli adamlary bilen içgin tanşypdyr. Magtymguly Gündogaryň Firdöwsi, Omar Hayýam, Fizuly ýaly şahyrlarynyň ölmez-ýitmez eserlerini okap, olaryň söz ussatlyklaryna hormat goýupdyr.

8. Magtymguly «Çilim» diýen şygrynda çilimiň adam üçin zyýanlydygyny, öýkeniňi haraplaýandygyny aýdýar.

110-njy gönükme. Sözlemlerden baş harp bilen ýazylan sözleri saýlap ýazyn we olaryň nähili atlandygyny aydyň.

1. Şahyr Alişer Nowaýynyň Daşkentde — Özbekistan Respublikasy Ylymlar akademiýasy Hamyd Sulaýmanow adyndaky Golýazmalar instituty we Edebiýat muzeýiniň golaýynda uly heýkeli bar. Bu heýkel 1948-nji ýylda ýasalandyr.

2. Özbekistan Orta Aziýanyň merkezi böleginde, Syrderýanyň we Amyderýanyň aralygynda ýerleşýär.

3. Özbekistanyň geografiki ýerleşşi takmynan Ispaniýa, Italiýa, Gresiýa ýaly Orta ýer deňiz döwletleriniň ýerleşşine gabat gelýär.

4. Mahmyt Kaşgarynyň «Diwany lugat et türk» eserinde Orta Aziýanyň dag sistemalary hakynda, ölkäniň tebigaty we ondaky pasyllaýyn bolup geçýän üýtgesmeler hakynda gymmatly geografiki maglumatlar berilýär.

5. Türkmen diliniň ösüşinde, edebi diliň kämilleşmeginde Magtymgulynyň roly has uludyr.

111-nji gönükme. Has gara ýazylan sözleriň birinji harpynyň nähili harp bilen ýazylmalydygyny anyklaň.

1. Galandarlar Göroglydan:

— **Oglan**, bu ýerde näme işläp ýörsün? — diýip soradylar.

Görogly:

— **Şu ýerde öýümüz bar** — diýdi.

— **Öýüňiz** bolsa, bizi taňry myhmany almarsyňyzmy? — diýdiler.

Röwşen bir ýaş oglan. Öz başyna jogap berip bilmän:

— **Şu ýerde** garry atam bar, şona geňeşeyin — diýip, atasyna geňeşdi.

— **Ata**, birentek galandar taňry myhmany boljak — diýýär, olara näme jogap bereli?

— **Oglum**, taňry myhmany gelip, işigimizden gaýdan wagty ýokdur. Bar äkel alajy bolar — diýenden soň, Görogly bu galandarlary tirkeşdirip eltdi. («Görogly»).

2. **Meselem:** ata-enesi, doganlary we ýene beýleki hossarlary.

3. Bellik: **alynma** sözlerde dodak çekimlileriniň ýazuw düzgüni bozulýar.

4. Ýatlama: **türkmen** dilinde uzyn çekimlileriň uzynlygy aýratyn bellik ýa harp bilen bellenilmeyär.

5. Ýoldaşlar, mekdebiň daş — töweregine köpräk agaç ekeliň!

6. Maral bir enaýy ýylgyrды-da: «Öyde hiç kim ýok diýip aýtdym ahry» diýdi.

Ýatda saklaň!

1. Millet, halk, taýpa, tire, aý, gün, pasyl, ýyl, wezipe, dereje atlary we tarap görkezýän sözler ýurduň adyny görkezip gelmänlerinde, ilki harpy setir harpy bilen ýazylýar.

2. Söz ýasaýjy goşulmalary kabul edip, has atlyk manysyny ýitiren sözleriň ilki sesi setir harpy bilen ýazylýar.

Meselem: Dörtgül — dörtgülli, Hywa — hywaly, Bezirgen — bezirgençi, Kelteminar — kelteminarly, Kaşkaderýa — kaşkaderýaly...

3. Has atlaryň soňuna —syz, -siz, -daky, -däki, -ça, -çe goşulmalary goşulan sözler bu düzgüne girizilmän, ozalky ýaly baş harp bilen ýazylýar.

Meselem: Kümüşdäki, Saýatdaky, Maralsyz, Göwhersiz, Sülgünçe, Süleýmança...

4. Goşgulardaky her setiriň başynda gelen sözün birinji sesi baş harp bilen ýazylýar.

5. Käbir ýagdaýda goşgudaky sözlemiň düzüliş aýratynlygyna garap, ýokardaky düzgünden çykmalar hem bolýar.

6. Çeper edebiyat eserlerinde personaž hökmünde gatnaşyjy atlar jyns at bolsalar hem, olaryň ilki harpy baş harp bilen ýazylýar.

112-nji gönükme. Teksti okaň we gürrüň beriň. Baş harp bilen ýazylan sözleri saýlap göçüriň, sebäbini düşündiriň.

Her bir ýurt howpsuzlygyny üpjün etmek, parahatçylygyny saklamak üçin öz armiyasyny düzýär. Özbekistan Respublikasynyň Ýaragly Güýçleri 1992-nji ýylyň 14-nji ýanwarynda döredildi. Şonuň üçin her ýyl 14-nji ýanwary «Watan goraýjylar günü» hökmünde belleýäris.

Özbekistan Respublikasynyň Ýaragly Güýçleri Gury ýerdäki goşunlar, Howa hüjüminden goranyş goşunlary, Harby Howa güýçleri, Mahsus goşunlar, Serhet goşunlary we başga harby guruluşlardan düzülen. Görişimiz ýaly biziň armiyamyz ýurdumyzy her taraplaýyn ynamly gorap bilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda armıýamyz her taraplaýyn käminleşdirildi. Armiýa iň döwrebap gural-ýaraglar, harby tehnika we esbap-enjamlar bilen üpjün edildi, esgerler üçin ähli şertler döredildi.

Harby sungat ýurdumyzda örän gadym zamanlardan bäre ösen. Jelaliddin Meňguberdi, EmurTemur, Babur ýaly eždatlarymyz goşun düzmek we ony dolandyrmak işini, harby söweş sungatyny pugta eýeläpdirler. Sahypgyran goşun düzüp, nöker almakda ýigitleriň güýç - gaýratyna we edermenligine, akyl-parasatyna üns beripdir.

Gujagynda ösdürip ulaldan, gowy bilim almagymyz, sagdyn kemala gelmegimiz üçin aladalananan ene-Watana gulluk etmek biz-ýaşlaryň şöhratly borjumyzdyr. Munuň üçin ählimiz tüýs ýürekden bil baglamalydyrys. Yzygider sport bilen meşgullanyp taplanmalydyrys, ylymlary çuňňur özleşdirmelidiris, dünýägaraşsyzmyzy giňeltmelidiris, dil öwrenmelidiris. Ine, diňe şonda biz hakyky ýurduň sakçysy bolarys.

113-nji gönükme. Aşakdaky hekýany okaň. Baş harplaryň ýazuw kadasyň bozulan ýerini tapyň we sebäbini düşündiriň.

Bir wagt Andijanda güýçli ýer titremesi bolup, köp adamlar diwarlaryň astynda galyp, heläk we maýyp bolupdyrlar. Köpler oýsüz-öwzarsyz, aç galypdyrlar. Olar üçin her kimden çörek, geým we pul ýygnalypdyr. Mähir şepagat jemgyýete düzülip, onuň işkärleri kömek sorap Daşkentli bir baýyň öýüne barypdyrlar. Baýyň nämendendir gaty gahary gelip duran eken. Işgärler ondan gaharlanmagyň sebäbini sorapdyrlar. Anyklasalar, baýyň hyzmatkäri ulanylmadyk bir sany otlu çöpi ýere taşlapdyr, baý şondan dergazap bolup, hyzmatkärini gaty käýipdir. Işgärler «Bir sany otly çöp üçin hyzmatkäri şonça käýan adamdan nädip pul sorap bolar eken» diýip ikerjiňlenipdirler. Ýöne sesini çykarman gidip bilmän, maksadyna aýtmaga mejbur bolupdyrlar. Baý olaryň geplerini diňländen soň, derrew jübüsinden biçäreler üçin baş ýüz som çykaryp beripdirler. Bu gaty uly serişde hasaplanýardy. Işgärler haýran galypdyrlar. Baý olara garap: «Nämä haýran bolýarsyňyz? Eger men otly çöpüň çöpünü zaýalabersem, şeýle sogap işlere nädip pul ýygardym?» diýipdir.

(M. Abduraşidhanow. «M. G. S. B»)

114-nji gönükme. Baş harp bilen ýazylan sözleri aýratynlandyryň, olaryň näme üçin baş harp bilen ýazylandygyny düşündiriň.

Gara daşdan gara gyly saýlan göz,
Çöňňeler görejiň, göze myhmandyr;
Gelen aş diýp gelmez, turşutmagyl ýüz,
Nana mätäç dälidir, söze myhmandyr.
(*Magtymguly*)

Bir Garga bir ýerden bir bölek peýnir,
Eltensoň, begenip uçupdyr-da ir,
Çykypdyr bir beýik agaç üstüne,
Iýmäge taýýarlyk görüp dessine.
Agzynda peýniri — hyýala batan.
Şol wagt bir Tilki hem gelip ýeten.

«Žebyrny» Dawuda «Injili» Isa,
«Töwraty Musaga aýan getirdi;
Hak ilçisi Jebraýyl emin
«Oka» diýp, resula «Gurhan» getirdi
(*Magtymguly «Aýyan getirdi»*).

Suýthor Tilki meni şöýüp,
Baýnadymy maldan doýup?!
Ýygan malyn maňa goýup,
Elin serip gitdi Kempir.
(*I. A. K., «G. b.T.»*)

115-nji gönükme. Has gara ýazylan sözleriň ilki harpynyň nähili ýazylmalydygyny anyklaň. Soňra olary dogry görnüsde depderiňize ýazyň.

1. Nöküs şäherinde türkmen dili we edebiýaty dersi boýunça geçirilen Respublika olimpiadasynda **Dörtgülli, Birunyly, Amyderýaly, Ellikgalaly, Hojailili, Şomanaýly, Tahýadaşly** okuwçylar bilen güýç synanyşdyk.

2. Dörtgüldäki wokzal prezidentiň suraty **Özbek we Garagalpak** dillerinde ýazylan şygarlar bilen bezelipdir.

3. XIX asyrdä ýaşan nusgawy şahyrymyz **Annagylyç — mätäji** öz obadaşy **Köşüli hally bagşy** bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr.

4. Magtymguly Pyragy **halaçdaky «Idris baba», Buharadaky «Gögel-daş», soňra hywadaky «Şirgazy»** medreselerinde okap bilim alypdyr.

5. Ylmy eger **hytaýda** bolsa-da baryp alyň, çünki ylym her bir musulmana parzdyr. (Hadysdan).

116-njy gönükme. Has gara ýazylan sözleriň ilki harpynyň haýsy harp bilen ýazylmalydygyny anyklaň we olary dürs ýazuw kadasyna laýyklykda ýazyň.

1. Gadymy gresiýada, rimde, hytaýda we başga birnäçe ýurtlarda bolşy ýaly, **orta aziýada** we **zakawkazyede** hem edebi-teoretiki pikirler örän gadymy döwürlerde ösüp başlapdyr.

2. Fergana fiziki-geografiki etraby respublikanyň **Gündogar** böleginde ýerleşip, ähli tarapdan belent daglar bilen gurşalandyr. Fergana jülgesi medeniýetiň gadymy ojaklarynyň biridir we **Ahmet Fergany, Zahyridin Babur, Habib Abdullaýew** we beýlekiler ýaly meşhur alymlaryň şahyrlaryň we döwlet işgärleriniň watanydyr. Jülgäniň tebigaty baý we dürli-dürlüdür. Şonuň üçinem **fergana** jülgesine halk arasynda «Özbeğistanyň genji — hazynasy» diýilýär.

3. Gadym eýýämde bir **tilki** bar eken,
Gapyrgasy sanaýmaly hor eken.
Tilki hem **ýolbarsyň** golaýyna baryp,
Diýipdir: «Gulak sal, ynha, men şeýle».

(A. S. «Ý we T».).

117-nji gönükme. Aşakdaky berlen atlary sözlem içinde ulanyp ýazyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Daşkent, Arabystan, Emirabat, Dörtgöl, Hojaili, Tahýadaş, Samarkand, Buhara, Hywa, Horezm, Namangan, Şomanaý, Moýnak.

118-nji gönükme. Özüňizden millet, halk, tire-taýpa, wezipe, aý, gün, ýyl atlaryny aňladýan birnäçe söz tapyp, olary sözlem içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *Has atlaryň ilki sesi haýsy harp bilen ýazylýar?*
2. *Haçan has atlaryň ilki sesi setir harpy bilen ýazylýar?*
3. *Muny degişli mysallarda subut ediň.*
4. *Sözlem soňunda goýlan dyngy belgisinden soň gelen sözün ilki sesi nähili harp bilen ýazylýar?*
5. *Goşgy setirlerinde baş harplaryň ýazuw düzgüni nähili saklanýar?*
6. *Başganyň sözünüň, sitatanyň ilki sözünüň birinji harpy haýsy harp bilen ýazylýar?*

**§ 15. ÝASAÝJY GOŞULMALARYŇ
ÝAZUW DÜZGÜNI**

Ýatda saklaň!

Käbir söz ýasaýjy goşulmalar goşulýan sözünin inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýermän, bolşy ýaly sözlere goşulýarlar.

119-njy gönükme. Sözleri okaň, asyl söz bilen goşulmanyň inçe-ýogynlyk taýdan ylalaşýandygyna ýa-da ylalaşmaýandygyna üns berin. Soňra asyl söz bilen goşulmanyň arasynda kese çyzyk goýup, sözleri göçüriň.

Görkana, şahyrana, nurana; masgarabaz, oýunbaz, jeňbaz, tirebaz; bagban, mähriban; betbagt, betpäl; bedasyl, binamys, bisyrat, bialaç, biagyry, biedep; germewaç, ýelpewaç, sanawaç; çaydan, çemçedan, seçmedan; emeldar, wepadar, çarwadar; piljagaz, öýjagaz; şazada, begzada; lälezar, çemenzar; peýdakeş, zyýankeş, arabakeş; jogapkär, hyzmatkär; şertnama, beýannama; nätanyş, nädogry, närazy, nämälim; şöhratparaz, tireparaz; aşpez, kellepez; ilsaýyn, öýsaýyn; kärhana, çayhana; serhoş, Batyrowa, Şükürow.

1. Tapawutlandyran goşulmalaryňyzyň sözleriň inçe-ýogynlygyna boýun egýärimi?

2. Olaryň haýsylary sözleriň önünden goşulypdyr?

120-nji gönükme. Şygry labyzly okaň. Ýasaýjy goşulmalaryň kadasyna eýermeýän sözleri saýlap göçüriň.

Kitaphon bolupsyň müňläp kitapdan
Doldyrsyň törüň iki duluňy.
Emma okap çykgyn ýylda bir gezek
Şahyrlar şahyry Magtymgulyny.

Köpdür bu durmuşda mukaddes zatlar,
Iň mukaddes bir zat öýdür, ähtimal.
Enem pahyr maňa diýipdi:
«Öýi dikeldýän hem aýal,

ýykýan hem aýal».

(Allaberdi Haýydow. «E.g.a.s.»)

Aýlanyp lälezar giň meýdanlara
Içdim Zerewşanyň süýji suwundan.
Köp duşdum gül ýüzli gadyrdanlara,
Mydam hoşal boldy göwün-göwünden

...Dostlar, men aýlanyp ýakyna-daşa
Gül Watanymyň ahli ýerine bardym.

Hemişe,

her ýerde, her maşgalada,

Her öýde mähriban enemy görüm.

(X.K. «S.e.w»)

121-nji gönükme. Sözleri okaň hem ýaňky derňän gosulmalaryňyzyň çekimlileriň dodaklanyp-dodaklanmazlygyna nähili täsir edýändigini aýdyň.

Humarbaz, betgüman, bigüman; oýnawaç, tüfdan, küldan, mülkdar, guşjagaz, öýjagaz, Aýzada, Aýjemal, düýekeş, arabakeş, jogapkär, günäkär, söwdagär, höwesgär, küýzegär, borçnama, düzgünnama, maksatnama, meýilnama, nädogry, nämakul, dostparaz, şöhratparaz, günsaýyn, ılsaýyn, öýsaýyn, Özbekistan, gülüstan, çölüstan, çayhor, süýthor, parahor, mugthor.

122-nji gönükme. Bentleri labyzly okaň we göçüriň. Asyl söz bilen goşulmanyň inçe-yogynlyk taýdan ylalaşyandygyna ýa-da ylalaşmaýandygyna üns berin, soňra şol sözleriň aşagyny çyzyň.

Bolmasyn

Hiç kişi men dek seniň yşkyňda haýran bolmasyn,
Hesretiňden gije-gündiz dide girýan bolmasyn.
Ýandym-köýdüm (men) seniň yşkyňdan, eý nämähriban,
Dünýäde hiç kim meniň dek bagry burýan bolmasyn,
Goýdy ol nämähriban her dem ýürekde daglar,

Barça daglar bolsa bolsun, dagy-hijran bolmasyn.
Ne günähim bar idi, kyldy pelek senden jyda,
Bar hudaýa, hiç kişi men dek perişan bolmasyn.
Käri-baryň, Nesimi hiji — saman olmasyn,
Biseru — samany men dek hiç musulman bolmasyn.

(Nesimi)

Men diýdim bir niçe pendi-nesihat,
Bilseň nesihatdyr, ýogsa-pesihat,
Pesihat bilmegil, barça nesihat,
Ýalgançy sözleri aýdyjy bolma.

Magtymguly, göwnüňdedir köp arman,
Tapmady derdine akybet derman,
Ýetişer bir günü hakdan bu perman,
Gaflat düşeginde ýatyjy bolma.

(Magtymguly)

123-nji gönükme. Aşakdaky sözleriň yzyna goşulma goşup, olary sözlere içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Sport, leksika, grammatika, botanika, himiýa, fizika, institut, komediýa, radio, wokzal.

124-nji gönükme. «Magtymguly — beýik şahyr» diýen temadan synp düzmesini ýazyn.

§ 16. SES WE ŞEKIL AŇLADÝAN SÖZLERIŇ ÝAZYLYŞY

Ýatda saklaň!

 1. Goşulmalar arkaly ses we obraz meňzermelerinden hasyl bolan käbir sözleriň soňundaky çekimsiz ses goşalanyar. Emma **horkuldy, tarpyldy, parkyldy, şarkyldy...** ýaly sözlerde çekimsiz ses goşalandyrylmaýar.

2. Ses we obraz meňzermelerinden **-la, -le** goşulyp, işlik ýasalanda, goşulma bilen bölegin arasynda ysgynsyz dar çekimli eşi dilýän ýaly bolsa-da (şat (y)lap, pat (y)lap) ýazylymaýar.

125-nji gönükme. Sözleri okaň. Olaryň nähili hasyl bolandyklaryny we ýazylyşlaryny bilmek üçin asyl söz bilen goşulmasynyň arasynda kese çyzyk goýup ýazyň.

1. Şaggyldy, hozzuldy, waggyldy, wazzyldy, gürrüldi, tarryldy, jürrüldi, patyrdy.

2. Patla, şatla, güple, hasla, inle, wazla, horla, harla, şuwla, gürlä, saýla parla...

3. Güpürdi, şapyrdy, pasyrdy, takyrdy, sakyrdy, jykyrdy, kikirdi, dükürdi, şagyrdy, wagyrdy, şokurdy, tapyrda, şakyrda, şokurda.

1. Ýazan sözleriňiz haýsy gosulmalar arkaly nähili sözlerden hasyl bolupdyrlar?

2. Haýsy sözlerde çekimsiz ses goşalandyrylyp ýazylypdyr?

126-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ses we şekil aňladýan sözleriň aşagyny çyzyň.

Kirpi howluda gezip ýörka, edil onuň ýanyna sakarja owlajyk keseje-keseje böküp geldi. Oňa mazaly gözi düşenden soň bolsa, mää, määä.. edip agylyna tarap ökje göterdi.

Alabaý ýakynlaşdygyça ýylan hem kellesini göterip başlady, bir hili hyşş-hyşş edip hem seslendi.

Alabaý öz ýanynda ýylany çeynäp duran pişigi görüp agyryny unutdy we pişige tarap öwrüldi-de:

— Gyr, gyr, gyr! — edip, oňa haýbat atdy. Pişik hem awuny zyňyp, ýeňsesini tüňnerdi. Ol öňküleri ýaly:

— Hyss, hyss! — ses çykardy.

Sary mäkiýanlar, agymtyl jüýjeler howa tyrlanyp, wak-wak seslenýärdiler.

Ene towuk gapdalda duran daryny çünki bilen peşedi we jürk-jürk edip, jüýjelerini çagyrdy.

Jeýhun ýakyn ýanyndaky igdäniň üstünde jykyr-jykyr edýän alahekegiň uçup beýlede bir agaja gonanyny gördi.

Gijäniň ümsümligini tark edip çykan ses bozdy.

(S.e)

127-nji gönükme. Köp nokatlaryň deregine degişli goşulmalary goşup, sözlemler içinde ulanyp depderiňize ýazyň.

Guşjagaz jür..., sagat jyk..., possun şokur..., at dükür..., odun şat..., it has..., ýarawsyz iň..., arynyň waz..., adam hor..., şir har..., şemal şuw..., suw şag..., kozanak hoz..., siňek wyz..., uçar gür..., traktor tar..., jojuk hor..., aýagyň tarp..., paltanyň gürp..., şaryň par..., çywygyň şarp..., buzuň şat..., kesegiň pat..., taýagyň güt...

128-nji gönükme. Sözlemlerdäki ses we şekil meňzetmelerinden ýasalan sözleri tapyň we olary saýlap depderiňize göçüriň.

1. Gümmüldäp asman sarsdy-da, daglaryň gaýalary güňleç ah çekdi.
2. Amanmyrat oturan ýerinde aýagyna patladyp urup goýberdi.
3. Garly ýüreginiň gürsüldisini eşitse-de, demligine agram salýan zat duýmady.
4. Ol eliň aýäsy ýäly tekiz meýdahda dyza çykyp oturan otlary şowurdadyp ýatyryardy.

129-njy gönükme. Ses we şekil aňladýan sözleri sözlem içinde getirip, depderiňize ýazyň.

Dazyrt, güsürt, düňk, tabyrt, şar-şar, tyrp-tyrp, güpür-tapyr, hyşy-wyşy, ýalt-ýult, aňk-taňk, lak-luk, şag-şow.

130-njy gönükme. Çeper eserlerden ses we şekil aňladýan sözleri tapyp, olary sözlemleri bilen bilelikde depderiňize göçüriň.

131-nji gönükme. «Mähriban Özbekistanyma bahar geldi» diýen temadan hekaýajyk ýazyň we onuň içinde ses we şekil aňladýan sözleri ulanyň.

§ 17. KÄBIR ÝASAÝJY GOŞULMALARYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

1. **D** sesi bilen başlanýan **-dyr, -dir, -dur, -dür...** ýaly söz ýasaýjy goşulmalar **l, n, s, z** sesleri bilen gutarýan sözlere goşulanda, gepleşikde goşulmanyň başyndaky **d** sesi goşulýan sözleriniň soňundaky **l, n, z, s** seslerine öwrülip geplenýär. Emma edebi diliň ýazuwynda öwürilmän ýazylýar.

Meselem: bassaş däl — **basdaş**, bässeş däl — **bäsdeş...**

2. Soňy **ç** sesine gutaran sözlere **d, l, j, ç, s** sesleri bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, gepleşikde söz soňundaky **ç** sesi **ş** sesine öwrülip gerllrnyär. Emma bular ýazuwda üýtgedilmän ýazylýar.

Meselem: saşlak däl — **saçlak**, saşly däl — **saçly...**

132-nji gönükme. Sözleri okaň soňra sözleriň aýdylyşlaryny we ýazylyşlaryny aşakdaky çyzgyda görkezip ýazyň.

Bäsdeş, ýoldaş, egindeş, güldürmek, gezdirmek, gazdyrmak, ýazdyrmak, asmandaky, kapasdaky, tomusdaky, narpyzdaky, garpyzdaky.

Sözleriň aýdylyşy	Sözleriň ýazylyşy	Sözleriň aýdylyşy	Sözleriň ýazylyşy
Nusga:			
Bäsdeş	Bäsdeş		

133-nji gönükme. Sözlemleri labyzly okaň, soňundaky çekimsiz sese eýerýän ýasaýjy goşulmany kabul eden sözleri tapyň, olaryň nähili aýdylyandygyny we ýazylýandygyny anyklap depderiňize ýazyň.

1. Barça günäniň enesi,
Gybat bilen ýalandadyr;
Ili aldamak tenesi,
Az berip, köp alandadyr.
(Z., «S.e.»).

2. Ilinden aýra düşen,
Ah urar, ili gözlär;
Ýolundan aýra düşen,
Jäht eder, ýoly gözlär.

Gökde pelek gerdandyr,
Halk ýerde sergezandyr;
Ne bazygär jahanda,
Göz açan — maly gözlär.
(M., «S.e.»).

3. Ýigidiň hyýaly bolsa serinde,
Çykar bir gün, çöküp galmaz garynda,
Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde,
Ony başarmaga kişi gerekdir.

4. Gyrmlydan gyr aşar, münküldän ýer deşer. (*Nakyl*).
5. Gep gezdireniň atasyna nälet. (*N.*).
6. Ýola çyksaň ýoldaşyňy düzet. (*N.*).

134-nji gönükme. Sözleri dürs okaň. Soňra olary çyzygynyň talabyna laýyklykda ýerleşdiriň.

Täçli, güýçli, saçlak, saçly, agaçly, kerpiçli, oturgyçsyz, süzgüçsiz, ýüzgüçli, uçdurmak, göçdürmek, açdyrmak, burçjagaz, guýguçjyk, guşjagaz.

Sözleriň aýdylyşy	Sözleriň ýazylyşy	Sözleriň aýdylyşy	Sözleriň ýazylyşy

135-nji gönükme. Sözlemleri labyzly okaň. Soňra soňundaky çekimsiz sesi üýtgedýän goşulmaları kabul eden sözleri tapyň. Aýdylyşlary we ýazylyşlary taýyndan olarda nähili üýtgeşikligiň ýüze çykýandygyny anyklaň.

1. Gelin maňa gara diýme,
Saçlaryň gara dälmi?
Dal gerdene düşýär saçyň,
Saçlaryň gara dälmi?

(Garajaoglan).

2. Gylyçly ilki Magtymguly gelyändir diýip pikir etdi.

(G. G., «Ç»).

3. Bütün obanyň aýaga galjakdygy ikuçsuzdy.
4. Agaçly tokaý obanyň demirgazyk günbatarynda ýerleşýärdi.
5. Parahat uzyn boýly, garaýagyz, saçlak oglandy.
6. Men bir bagşy sensiň meniň ýoldaşym,
Gamgynlykda göwnüm açan dutarym.

(R. S., «D.»).

7. Obanyň gaýrasynda durup syn edeniňde bişen kerpiçden haşamlanyp sal nan jaýlar köpüň ünsüni özüne çekýärdi.

8. Häliden bäri dünýä gahar edip outran Batyryň muňa birden ugry gaçdy.

9. Çal saçly garaýagyň gelin olara dilmaçlyk etdi.

10. Käýerleri gök gamyşly tekiz bugdaýlygyň gamyşlary ýalaňaçlandy.

136-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Tapawutlandyrylyp ýazylan sözleriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Oba barsam agyr düşýär gaýtman,
Dostlarymyň galýar bary gyýylyp,
Men gaýdanda ýaňy güllän erikler,
Bişipdirler bir enaýy saralyp.

Dostluk şirin sözden we kömek etmekden başlanýandygyny unutmaň.

Myrat **ussa** öz şägirtleriniň günsaýyn köpelyändigine guwanýardy.

Täçli mugallymyň inlis dili dersi boýunça bilimler synagyna taýýarlan okuwçylary sylagly orunlary eýelediler.

Kerpiçli guýynyň sowujak süýji suwundan ýolagçylar nobata durup içýärdiler.

Indi ol öz işine **saçlynyň** gözi bilen garaýardy.

§ 18. DÜŞÜM, ÝÖŇKEME WE SAN GOŞULMALARYNYŇ ÝAZYLYŞY

Ýadyňyzdamy?

1. San, ýöňkeme, düşüm goşulmalary asyl we ýasama sözleriň zzyndan goşulýar. Olaryň hemmesi bir söze goşulmaly bolanda, ilki san, soň ýöňkeme ahyrda hem düşüm goşulmalary goşulýar.

Meselem: bag — baglar, **baglarymyz**, **baglarymyzda**; gül — güller, **güllerimiz**, **güllerimizden**...

2. Bu goşulmalar goşulan sözünüň inçe-ýogynlygyna boýun egýärler. Inçe we ýogyn çekimlisi garyşyp gelen sözlerde soňky bogna garalyp, inçe çekimlili bolsa inçe, ýogyn çekimlili bolsa, ýogyn çekimli goşulma goşulýar.

Meselem: meýdan — meýdan **-lar -yňyz -da**; hudožnik — hudožnik **-ler -iňiz -de**.

3. San, ýöňkeme, düşüm goşulmalary dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünine eýerýärler.

4. Ilki bogunda dodak çekimlilerinden biri gelip, soňy **y, i** seslerine gutaran iki bogunly sözlere san, üçünji ýöňkemäniň **-sy, -si** wagt-orun hem çykyş düşüminiň goşulmalary goşulanda, öz soňundaky **y, i** seslerine derek **u, ü** harplary ýazylýar.

5. Ýöňkeme we düşüm goşulmalary dar çekimli sesleriň düşüp galmagyna, dymyk sesleriň açyk çekimsiz seslere öwrülmeğine ýardam edýär. Şoňa doly esas berýär.

6. Soňy açyk ses bilen gutaran sözlere birinji we ikinji ýöňkemäniň köplük sanynyň goşulmasy goşulanda goşulmanyň başyndaky dar çekimli sesler düşürilip geplenýär. Emma bular ýazuwda düşürilmän ýazylmalydyr.

Meselem: öýmiz däl, **öýümüz**, depdermiz däl **depderimiz**, tamňyz däl **tamyňyz**...

7. Olluk ýöňkemesi bilen üýtgän sözlere ýeňiş düşüminiň goşulmasy goşulanda, dar çekimli **y, i** sesleri düşürilip aýdylsa-da, ýazuwda olar düşürilmän ýazylýar.

Meselem: oglanlary däl — **oglanlaryny**, gyzlary däl — **gyzlaryny**...

137-nji gönükme. San, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul eden sözleri tapyň. Olaryň dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünine eýerişlerini syn ediň, derňäň.

Gyzym, başgalaryň dilini öwren,
Rusça geple sen, inlisçe geple.
Baglardan çöpleme çöpleýşiň ýaly,
Başganyň dilinden nakyl-da çöple.

Modalar her ýylda üýtgäp durýarlar,
Öwrenersiň dürli geým tikmäni,
Ýone bir sargydym: ömür unutma,
Gaýma gaýamany, keşde çekmäni.

Unutmagyň mümkin aýdan,
Masawy sözümi — takallarymy.

Ýöne unutmagyn türkmen dilini,
Hem türkmeniň aýdan nakyllaryny.

Kitaphon bolupsyň münläp kitapdan,
Doldurarsyň törüňi, iki duluňy,
Emma okap çykgyn ýylda bir gezek,
Şahyrlar şahyry Magtymgulyny.

Köpdür bu durmuşda mukaddes zatlar,
Iň mukaddes bir zat öýdür, ähtimal,
Enem pahyr maňa diýipdi: «Öýi
dikeldýän hem aýal, ýykýan hem aýal».

Gyz maşgala gural ýaly bir zatdyr,
Ol guraly ýasan ussa enedir.
Eger näsaz gural bolup çykaýsaň,
Gyzym onda ähli günä mendedir.

(A.H. «E.g.a.s.»).

138-nji gönükmä. Abzaslary okaň. San, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul eden sözleri tapyň. Sözlere goşulan goşulmalaryň inçe-ýogynlyga eýerişlerini anyklaň.

Eý, balam ata-enäniň hezzet-hormatyny boýnuňa almak zerur, çünki perzendiň asly ata-enedir. Näme üçin ata-enemi hormatlaýarkam diýmegin.

Bilgin, olar seniň üçin janyny pida etmäge taýýardyr... Eger her bir perzent akylly we dana bolsa, ata-enä hormat goýmalydyr. Ata-enäniň işi seni ulaltmak, saňa ýagşy gylyk öwretmekdir.

Eý, balam, ata-enäni ynýtma, göwnüni ýykma. Olaryň kalbyny päk saklamaga çalyş, sen ata-enäniň akyl-huşuna hormat goý.

Perzent miwä, ata-ene daragta meňzeşdir. Daragty ýagşy saklap, idisini ýetirseň, miwe oňat we şirin bolar.

Malsyzlykdan garyp bolsaň hem akyl dan baý bolmaga jan et. Sebäbi mal bilen baý bolandan, akyl bilen baý bolan ýagşydyr. Akyl bilen mal toplan bolar, emma mal bilen akyl toplan bolmaz. Akmak ýigit tiz garyp

düşer, emma bilgin, akyl bir bahasyna ýetip bolmajak zatdyr. Ony ogry hem alyp gidip bilmez, ol otda-da ýanmaz, suwda-da akmaz. («K.»).

114-nji gönükme. Sözlemleri okaň, has gara ýazyylan sözlerde dar çekimli sesiň düşüp galmagyna mümkinçilik berýän şertleri jikme-jik anyklaň. Dymyk çekimsizi aýk çekimsiz öwrülen sözleri göçüriň.

1. Agyzdan - **agza**, dilden -**dile**, nesilden -**nesle** geçip, biziň şu günlerimize ýeten halk döredijiligimiz biziň ajaýyp ruhy baýlygymyzydyr.

2. **Şirniň, Kümşüň okaýşy** hemmeleriniň **göwnünden** turýar.

3. **Oglaýyň okaýşy-da** ýaramaz däl.

4. **Weýsiň** gümürtik aýdan sözlerine biz-ä düşünmedik.

5. **Agzybire** taňry bir, **agzalany gaňrybir**.

6. **Selniň** düýbünde busup ýatan maral towşan hiç zatdan habarsyzdy.

7. **Aňyrsyna** — **bärsine** göz ýetmeýän uç-gyraksyz Gyzylgum gitdigiçe görklenýär.

8. Maşgalada agzybirlik bolsa, hazyna gerek däl. («K.»).

139-njy gönükme. Teksti okaň, hal, ýöňkeme, düşüm goşulmalaryny kabul eden sözleri tapyň. Olaryň dodak çekimlileriniň ýazuw düzgünine eýerişlerine syn ediň, derňäň.

1. Kişi dostsuz bolandan, dogansyz bolany ýagşydyr. 2. Şonuň üçin hem öz dostlaryň işi hakynda oýlangyn. 3. Kim dostlaryny ýatlamasa, ol kişi dostsuz galar. 4. Her kişiniň dosty köp bolsa, onuň abraýy köpeler. Emma täze dost tapanyňda köne dostdah geçmegin, hemişe dostuň köp bolsun. 5. Ýene bilgin, dostlaryň dostlary hem dostlaryňdyr. 6. Eger dostuň seniň duşmanyňy ýagşy görse, ondan habardar bolgun. 7. Adam bütün ömründe kiçilere ýagşylyk etmeli. Eger meniň sözümi amal etmek isleseň, hiç kişiden ýagşylygy aýama. 8. Köp uklamak ýaman endikdir, ol bedeniň sus, nurana ýüzüni keseliň ýüzüne meňzedýär. («K.»).

140-njy gönükme. Birinji abzasdaky sözleri birinji we ikinji ýöňkemäniň köplüginde, ikinji abzasdaky sözleri ýeňiş düşüminde getirip ýazyň.

Göz, köz, gül, kör, gol, bag, kök, dag, ýaprak, injir, göle, köçe, serçe, ýorgan, ýassyk, sygyr, doňuz.

Meýdanlary, gowaçalary, ýygymçylary, balykçylary, nebitçileri, gazçylary, inženerleri, gözlegçileri, okuwçylary.

Soraglar we ýumuşlar:

1. *San, ýönkeme, düşüm goşulmalary haýsy ýazuw düzgünleri bilen baglanyşykly?*
2. *Bularyň dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni bilen baglanyşykly ýerini aýdyň we degişli mysallarda subut ediň.*
3. *San, ýöňkeme, düşüm goşulmalarynyň dar çekimli sesleriň düşüp galmagyna täsiri barmy?*
4. *Bulary degişli mysallarda anyklaň.*
5. *Olluk ýöňkemesini kabul eden atlar düşüm bilen üýtgänlerinde, dar çekimli sesleriň düşüp galmagy ýüze çykýarmy?*
6. *Bu mesele nähili çözülýär?*
7. *Muňa degişli mysallar getiriň we subut ediň.*

§ 19. SYPAT DEREJELERINI ÝASAÝAN GOŞULMALAR

Bu temany bilmek üçin, esasan, inçe-ýogyn, dodaklanan we dodaklanmadyk çekimlileriň, dar çekimlileriň düşüp-düşmezlik, dymyk çekimsizleriň aýyk çekimsiz öwrülip-öwrülmezlik we tirkeş sözleriň ýazuw düzgünlerini gowy öwrenmeli, sebäbi sypat derejeleriniň ýazuw düzgüni şolar bilen berk bagly.

Ýadyňyzdamy?

1. İçinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere **-umtyl, -ümtil, -umtyk, -ümtik** goşulmalary goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli dodaklandyrylyp ýazylýar: gök — **gögümtik, şor-şorumtyk...**

2. **Turşy, süýji...** ýaly sözlere sypatlaryň dereje ýasaýjy goşulmasy goşulanda, ikinji bogundaky dar çekimli dodaklandyrylyp ýazylýar: **turşumtyk, süýjümtik...**

3. **Gyzyl, sary** sypatlaryna **-gylt** goşulmasy goşulanda **gyzyl** sözüniň **-yl** sesleri, **sary** sözüniň hem **y** sesi düşürilip: **gyzgylt, sargylt** ýaly ýazylýar.

4. Iki bogunly ýa-da çekimlisi uzyn aýdylýan bir bogunly sypatlara çekimli ses bolen başlanýan goşulma goşulanda, olaryň soňundaky **k, p, t, ç** çekimsizleri **g, b, d, j** seslerine öwrülip ýazylýar: **belent — belendi, suwuk — suwugy, ak — agy, aç — ajy...**

5. Soňy çekimsiz ses bilen gutaran sypatlara —**rak, -räk** goşulanda, **r** sesiniň önünden dar çekimli eşidilýän ýaly bolsa-da, olar ýazylmaýarlar: **azyrak däl, azrak, köpüräk däl, köprük...**

6. Şol bir sözüň gaýtalanmagy netijesinde hasyl bolan sypatlaryň arasynda defis goýlup ýazulýar: **ap — ak, sap — sary, gyzyl — gyzyl horazlar...**

7. Sypatlaryň önünden **şar, çuw, iň, çym...** ýaly bölekler gelende, olar bilen sypatlaryň arasynda defies goýulmaýar.

141-nji gönükme. Teksti göçürin, soň sypatlaryň aşagyny çyzyň.

1. Ýalnyň aýylganç, sary-gyzgylt dilleri onda-munda çabyrap, ýokaryk dyzaýardy.

2. Onuň ýüzünde bir tüýsli garamtyl- gyzyl suw gatap galypdyr.

3. Baky Mergen at ýüzlüräk, kiçiräk gözli, orta boýly, ýuwaş gepleýän mylaýym bir adamdy.

4. Baky Mergeniň sakgaldaşy we kârdeşi Aky mergen egni köneräk garma donly, başy ýapbaşyk goňrumtyl telpekli niredendir toýa gelip ýetişdi. (*N.P., «B.M.t.»*).

5. Gara-gara at gelyär
Guýruk sozup, haý-haý!

6. Gyzyl-gyzyl horazlar,
Harmandadyr ýar — ýar.

7. Sebet — sebet üzümler,
Çöpli bolar ýar — ýar.
(«*H.a.*»).

142-nji gönükme. Sözlerden sypat derejelerini hasyl ediň we dogry ýazyň.

Artyklyk derejesi üçin:

1. Göni, gök, ýaşyl, esli; örän, iň, iňňän, şar, çuw, çym, gara, gyzył, sary.

Kemlik derejesi üçin:

1. Bilimli, murtly, burunlak, dury.
2. Ak, ajy, gār, gara, sary.
3. Süýji, şor, turşy, gök, dor.
4. Edepli, owadan, giň, gaharjaň, gyzgyn.

143-nji gönükme. Köp nokatlaryň goýlan ýerlerinde defisiň goýulmalydygyny ýa-da goýulmaly däldigini bilip, sözlemleri dogry ýazmaga çalşyň.

1. Aňkar aga ýene bir ardynjyrazy-da, agraslyk bilen käsä el ýetirdi. Ýaşuly ilki pyňkyryp, soň gülüp başlady. Ýüzi çym ... gyzył boldy. Şondan soň Keyigiň jigisi Aksülük hem Üçoýugyň oýuny dolduryp oturan obanyň iň ... ilerki syrgynlygyndaky sekiz ganat ak öýe getirdiler. Aý, olar hiç-le. Ýöne sen bir çaltyrak gymyldasadyň, ak maýam! (B.K., »G.«).

Duşagyň şyr ... takyr meýdanynda obanyň hemmesi sazandanyň gözüne örän uzakdan salgym atyp göründi. (N.S., «Ş.b.»).

Onuň ganlary damjak bolup duran çym ... gyzył ýüzi üç ýuwlan ap ... ak esgä dönýpdi. Ejesiniň yüz ... gözühde reň ... pet galman, birden sap ... sary bolmagy Şekere ýaramady.

Ysgynsyzja akýan dup ... dury suw göwnüne bolmasa, aňyrsy bir sagatdan kesilerli göründi.

Agşamky ýagyşdan soň göm ... gök bolup garşa gelip outran ýaş ýorunja Sähet aganyň birneme çökgün göwnüni göterdi.

144-nji gönükme. Gazet-žurnallardan sypatyň artyklyk derejesine degişli 3 sözlem, kemlik derejesine degişli hem 3 sözlem tapyp ýazyň.

145-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri depderiňize göçüriň, soň sypatlaryň aşagyny çyzyň.

«Gaz-69» yzyna — baza gaýdyp gelende, daň kemsiz atyp, hasarat bütinleý ýatypdy. Awusyny döken gara bulut indi kem-kemden dargap, barha ýukalýardy. Asman ýokary galyp, älem giňän ýalydy. Emma gün entek - entek görünmeýärdi. Zarply urgy we gazaply gije zerarly agyr pursady başyndan geçirýän Ataýewde ses-üýn ýokdy. Äpet göwre sarsman ýatyrdy. Sähelçe gymylda onuň gaşy çytylyp, gany gaçan solgun ýüzi göm-gök bolup üýtgeýärdi. Mundan beýläk indi ony gozgamak örän howpludy...

146-njy gönükme. Özünüzden sypatyň artyklyk we kemlik derejesini ulanyp, «Özbekistan tebigy baýlyklara baýdyr» diýen tema boýunça hekaýajyk ýazyň.

147-nji gönükme. Köp nokatlaryň deregine degişli harplary goýup ýazyň.

1. Serdaryň şu gün keýpi ýokdy. Datly tagamy bolan kelemli çorba-da onuň agzyna şor ... mtyl bolup görüldi.

2. Perdäniň aňyrsyndan çygalaryň solan gök ... mtik yşygy görüldi. (S.A., «G.»).

3. Gögümt ... l ýyldyzlar çola köçeden ýeke barýan aýak ýalaň oglana biperwaý esetýärdiler. (N.J. «A.T.»).

4. Ýañy suwy süýjän bidänäniň turş ... mtyk tagamy henizem agzyndan gidenok.

5. Meniň önümde üstünden är ömrüni geçirip, reňki öçüşip giden gög ... til sahaply galyň papka ýatyr. (R.E., «D.s.b.»).

6. Boýagda islän reňkiňi: sar ... mtyl, goňr... mtyk, gyzył ... mtyl, gög... mtil, garamtyl ... görmek bolýar.

148-nji gönükme. Aşakdaky mysallardan sypat derejelerini tapyň, olaryň many we ýasalýş aýratynlyklaryny düşündiriň.

1. Ýer yüzünden goýry, çalymtyk bug göterildi. (B.K., «A.ä.»). 2. Obanyň günorta — gündogar çetinde äpet uly gala bardy. (B.S., «D.»). 3. Göm-gök dury asman şäheriň üstüni büräp durdy. (N.S., «S.e.»). 4. Mama ýagjymak yüzüni gýňajynyň ujy bilen süpürenen soň, haslap dem aldy. (B.K., «A.ä.»).

5. Çal bulutlar ýeli basyp,
Ene ýeri suwlap gider,
Parça-parça güller ösüp,
Bilbil keypin çaglap gider.

Sorup Günüň gyzgyn howrun,
Daglar çoyar buzly böwrün,
Belentlikden alyp ugrun,
Däli siller şaglap gider.

(Ý.R., «G.»).

149-njy gönükme. Sözlemleri okaň we sypatlaryň haýsy derejedediklerini aýdyň.

Onuň balkyldaýan garaja gözlerinden ýaş düwmeleri görünýärdi. Aýsoltan gülende, akja dişleri ýalpyldap gitdi. Güli öz wagtynda ysgamasaň, armanlyja galar. — Ejemiň bolşy şeýle, düzje ýerde büdräp ýykylar. Wazada gyzgylt gelinbarmak üzüm bardy. Aýsoltanyň ýüzi dym gyzyl boldy. Suwçylar belendräk ýeri göz önüne tutýardy. Hat-da belent agaçlaryň başyndaky ýukajyk ýapraklar hem gymyldaşýardy. Aňyrsyna göz ýetmez göm-gök gowaça öwsün atýar.

150-nji gönükme. Özüňizden sypat derejeleriniň ýasalýşlaryna degişli 6 sany sözem düzüp depderiňize ýazyň.

§ 20. SORAG GOŞULMALARYNYŇ ÝAZUW DÜZGÜNI

Ýadyňyzdamy?

 -my, -mi sorag goşulmasy söz toparlarynyň ählisiniň yzyna goşulyp bilýär.

Bu goşulma sözleriň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp — dodaklanmazlygyna eýerip, degişli sözüne goşulyp ýazylýar.

Meselem: aldymy, ýazdymy, geldimi, gördümi; ulumy, doňmy, ýüzmi, düzmi...

-my, -mi sorag goşulmasy köplenç ýagdaýda —**dy, -di, -dyr, -dir, (-dur, -dür), -ka, -kä** habarlyk goşulmalary bilen bilelikde ulanylýarlar. Şeýle bolanda, olaryň ýazuw düzgüni hem üýtgeýär...

a) içinde dodak çekimlisi bolan bir bogunly sözlere sorag goşulmasy **-mydy, -midi, -mydyr, -midir, -dyr, -dur, -myka, -mikä** görnüşinde goşulanda, sorag goşulmasynyň dar çekimlisi gysga áydylýar hem dodaklandyrylyp áydylýar.

Meselem: gülmüdi, gülmüdir, gülmükä; golmudy, golmudyr, golumka...

b) Soňy dar çekimli sese gutarýan **guty, tuty, gumry, dury, çüri** ýaly sözlere sorag goşulmasy ýokardaky görnüşde goşulanda, olaryň goşulan sözüniň ahyryndaky gysga áydylýan dar çekimli dodaklandyrylyp ýazylýar.

Meselem: durumydy, durumdyr, durumyka, gurumydy, gurumdyr, gurumyka.

151-nji gönükme. Sözlemlerdäki has gara ýazylyan sözlerde sorag goşulmasynyň neneňsi ulanylandygyny hem ýazylandygyny anyklaň.

1. Gylyçly atyny öwürdirip ugran Çowduryň zyzndan garap pikire batdy.

O nähili **gürrüňkä**? Ýa ýene-de Hanalyly **gürrüňmikä**? Molla kakam name üçin **howlukmaýarka**? Ýa Hanalynyň abaý — syýasatyndan **çekinýärmikä**? Ýene-de ol gün Şamuhammet išan gelip, Meňliniň kakasy bilen dazarylyşypdyr. «Dowletmämet molla geliber diýip, bir ilniň häkimini — Hanaly hany Sowarça sen kim **bolupsyň**? Ýa ajalyňa el bulaýarmyň?..» diýip küpürsöp gidipdir. Heý, şeýle-de bir haýäsyzlyk **bolarmy**? Magtymguly näme üçin beýle köp **eglendikä**? Asyl şu arada bir ýere gitmek nämä gerekdi?

2. Şatyr beg atynyň başyny Gylyçla tarap aýlady-da:

— Döwletmämet mollanyň öýi haýsy bolar? — diýip sorady.

— Ynha, şu öý, — diýip, Gylyçly edep bilen jogap berdi.

— Garry molla **öýündemi**?

— Öýünde.

— Oglam **barmy**?

— Ogly? Siz onuň haýsy birini sorajarsyňyz?

- Senem garry mollanyň ogullarynyň **birimi**?
- Hawa, menem biri.
- Adyň name?
- Gylyçly (*G.G.*, «Ç.»).

152-nji gönükme. Aşakdakylardan habarlyk goşulmalary bilen bilelikde ulanylan sorag goşulmasyny özbaşdaklykda tapmaga synanyşyň. Tapanlaryňyzy depderiňize ýazyň.

1. Muňa name bolduka?» diýip, Şükür oýlanyp ýeňňesine garady.
2. Onsoň ýeňňesiniň berjek jogabyndan çekinibiräk durdy-da, ondan sorady:

— Ýeňňe, näme beýdip otyrsyňyz? Gurgunlykmy? Berdi obadamy?

3. Meniň bu ikarada näme günäm barka? Ol ýüzüni-gözüni gysartman, göni aýdaýanda bolmaýarmyka?
4. Ozallar beýle bolmaýardy. Sazanda saz çalsa, obanyň uly-kiçi hemmesi gelerdi. Häzir bolsa... Bu agşam? Näme üçinkä? Ýa bu agşam bagşy «derletme» sazyny çalýarmyka? Şeýledir öýdýärlermikä? Gelenleriň azlygy şunuň üçinmikä? Gelenler kimler onda? Olar näme üçin gelipdirler? Hemişekisi ýaly dutar diňlemek üçinmi, ýa gynanyşmak üçinmi, ýa-da bagşylarynyň ýüregini köşeşdirmek üçinmi?
5. Han diýeniň ol kim? Onuň içi bizden tütäp duran dälmidir? Heý-de ol gurt ýaly ýigitlerden eline düşse, ony iki sany heňe berip goýberer diýip bilýänmi? Beýle bir zadyň heý görlüp ýa-da eşidilen ýeri barmy?
6. Näme üçin men baş egip barmalymyşym?
7. Daşyň üstünde agaç gögeripdir, ulalypdyr. Olaryň köki neneň daşy deşip geçýärkä? Suwy nireden tapyp içýärka? Daşlar gat-gat goýlupdyr. Bu kimiň işikä? (*N. S.*, «Ş.b.»).

153-nji gönükme. Sözllemleri we goşgyny okaň we galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

1. Siz ýurdumyzda eneligi we çagalygy goramak barasynda nähili işler amala aşyrylýandygyny bilýärmisiňiz?
2. Siziň öýüňizde amaly sungatyň haýsy görnüşine degişli enjamlar barka?
3. Bilim adamyň durmuşynda nähili ähmiýete eýeka?

Ýagyp duran ýagyşmy-garmy
Gar astynda galan baharmy

Sensiz dünýä şunçalar darmy
Ýene doňar boldy ýüregim.

Şem dek ýanyp, şem dek öçdümmi
Serwinäzim , Senden geçdimmi
Indi saňa men hiç kimmi
Ýene doňar boldy ýüregim.

(Muhammet Ýusup)

154-nji gönükme. Çeper eserlerden **-my, -mi** sorag goşulmasyny kabul eden dört sany sözlemi tapyp ýazyň soňra şol sözleriň inçe-ýogynlygyna, dodaklanyp-dodaklanmazlygyna eýerişlerini aýdyň.

155-nji gönükme. Aşakdaky sorag goşulmasy goşulan sözleri sözlem içinde getirip ýazyň.

Okaýarmy?, işleýärimi?, gitjekmi?, Şirinmi?, gyzyklymy?, gidermeikä?, alýarsyňyzmy?, mugallymmy?, çörekmi?..

Soraglar we ýumuşlar:

1. **-my, -mi** sorag goşulmasynyň düzümindäki dar çekimli haçan dodaklandyrylyp ýazylýar?
2. Sorag goşulmalary haýsy habarlyk goşulmalary bilen bilelikde ulanylýar?
3. Olara degişli mysallar tapyň.
4. Sorag goşulmalary haýsy söz toparlaryna goşulyp bilýärler?
5. Ony aýratyn mysallarda subut ediň.

§ 21. ÝER-YURT ATLARYNYŇ ÝAZYLYŞY

Goşma atlardan ýasalan ýer-ýurt atlarynyň ýazuw düzgüni

Dünýädäki zatlaryň hemmesi üýtgäp, özgerip durýar. Bu tebigy ýagdaý. Oňa hemmämiz kaýyl bolýarys. Sebäbi, tebigatdaky bolýan hadysalar ynsana baglanyşyksyz ýagdaýda bolýar. Tebigatyň özgermegi, üýtgemegi esasynda jemgyýet özgerýär, üýtgeýär. Bir jemgyýetden ikinji bir jemgyýete geçiş döwründe köp kynçylyklarda ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda jemgyýetde köp zatlar özgerýär. Käbir zatlary täzedan guramaly bolýar.

Ýer-yurtlara dakylan atlar hem obýektleriň häsiýetli alamatlaryny bildirýän, nähili hem bolsa belli bir many aňladýan sözlerden hasyl bolýarlar. Manysyz at ýokdur. Häzirki wagtda manysy unudylan ençeme ýer-ýurt atlary hem olary ilki döreden halk üçin düşnükli sözlerden emele gelipdirler. Geografik atlaryň şol manylarynyň ýüze çykyş taryhyny, olaryň dürli döwürlerdäki üýtgeşmelerini, ýazuw düzgünlerini **toponimika** öwrenýär. Ol grekçe **topos** — «ýer», **onoma** - «at» ýagny ýer-ýurt atlary baradaky ylym diýmekdir. Birnäçe alymlar bolsa toponimikany dil, taryh, geografiýa ylymlarynyň gatnaşmagynda döreýän özbaşdak ylym hasaplaýarlar. Meselem, görnükli toponimist E.Murzaýew: «Toponimika üç ylmyň: dil biliminiň, taryhyň we geografiýanyň çatrygynda döreýän we ösüp gelýän, şu ylymlaryň usullaryndan giňişleýin peýdalanýan hem-de geografik atlary hemme taraplaýyn derňemegi maksat edinýän ylymdyr» diýip kesgitleýär.

Ýokarda agzalan ylymlaryň wekilleriniň toponimikanyň haýsy ylma degişlidigi baradaky jeddeleri ýöne ýerden däldir, çünki ýer-ýurt atlary dilçilere diliň gadymy sözleri, şekilleri taryhy we häzirki dialektleri, toponimleri döreden halklaryň dilleri we şuna meňzeşler barada gymmatly maglumatlary berip bilýän bolsa, taryhçylara belli bir halkyň (ýa-da şol halkyň belli bir böleginiň, tire-taýpasynyň) göçüp — gonan, ýaýran ýerlerini, ýaşayyş durmuş şertlerini we şuna meňzeşleri anyklamaga kömek edýär.

Toponimika leksikologiýanyň dildäki has atlary öwrenýän onomastika diýen bölüminiň uly şahalarynyň biridir.

Ýer-ýurt atlarynyň ýüze çykyşy, olaryň aňladýan manylary has irki döwürlerden tä şu günlere çenli her bir bilesigeliji adamyň, ýazyjydyr şahyrlaryň, syýahatçylaryň, ylmyň dürli ugurlarynda işleýän alymlaryň (dilçileriň, taryhçylaryň, arheologlaryň, etnograflaryň, geograflaryň, topograflaryň hatda biologlaryň, zoologlaryň we ençeme beýlekileriň) ünsüni özüne çekip gelýär. Munuň özüne ýetik sebäbi bar: ýer-ýurt atlarynyň manysy diňe bir bilesigelijiligi kanagatlandyrmak bilen çäklenmän, ylmyň dürli pudaklary üçin gymmatly maglumatlary hem özünde jemleýär.

Goşma atlardan ýasalan ýer-ýurt atlarynyň ýazylyşy şu aşakdaky ýalydyr:

1. Goşma has atlar goşulyp ýazylýarlar.

Meselem: Ataoba, Hojaili, Almaata, Pagtaabat...

2. Goşulyp ulanylýän has atlaryň ortasynda ýanaşyp gelýän iki çekiminiň gepleşikde biri düşürilip geplense-de, has atlarda sözüň öňki bolşuny saklamak üçin olar düşürilmän ýazylmalydyrlar.

Meselem: Almata däl, Almaata, Hojili däl, Hojaili, Atoba däl, Ataoba, Pagtabat däl, Pagtaabat...

156-njy gönükme. Sözlemleri okaň. Ýer-ýurt atlarynda çekimli sesleriň ýanaşyk gelýän sözlerini tapyň, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Pagtaabada ugran awtobus Kelteminaryň içi bilen ýola düşdi. Şol gidip barşyna ol Ataobanyň adamlaryny hem alyp gitdi.

Hojailinden Dörtgüle gelen mýhmanlar güler ýüz bilen garşylanyldy.

Şabendäniň ýaşlygy Was, Köneürgenç sebitlerinde geçýär. Soňra ol Hywada, Türkmenistanyň günorta-günbatar etraplarynda — Etrek, Gürgen, Ahal töwereklerinde hem geçýär.

Üçünji günü gyz hem Köneürgenjiň orta ýolunda düşläpdir.

157-nji gönükme. Aşakdaky bölekleri okaň we ýazyň. Olaryň mazmunyny gürrüň beriň, soňra olaryň içinden ýer-ýurt atlaryny tapyp, şol sözleriň aşagyňy çyzyň.

Halk arasynda aýdylýan rowaýatlara görä, biri hanyň ýanyna baryp: «Maňa öküzimiň hamynyň ýetýän ýerini beriň, men şäher gurjak diýip soranmyş.

Ol öküzini soýup, hamyny insiz kesip, ony bir-birine çatyp, şonuň ululygyndaky ýeri sorap alanmyş, ol ýer inedördül ýagny kwadrat şeklinde bolanmyş» diýen rowaýata esaslanyp, Dörtgül ady inedördül sözünden döräpdir diýip aýdylýär.

K. Aşyrow bolsa, özüniň «Dörtgül hakynda dört rowaýat» diýen goşgusynda: 1) dört gül, 2) dört köl, 3) dört sany peri bolanmyş. Olar diýseň görkli bolany üçin öten kerwenler görmän ötmez ekeni. Olaryň elleri-de çeper bolanmyş. 4) Dörtgül sözünüň asly täjik sözi bolup, dür «altyn, gil «toprak» ýagny altyn toprakly ýer diýen manyny aňladýar. Bu pikir hakykata laýyk gelýär.

Şeýlelikde Dörtgül etraby 1927-nji ýylda düzülýär. Onuň pagta ekilýän yerleri «Pagtaarna», «Bagýap», «Kelteminar», «Akbaşly» kanallar arkaly suwarylýär.

Garagalpagystan Respublikasynyň hökümeti Garaşsyzlygymyzyň on ýyllyk ýubileý toýuna gabatlap, medeni çärelerden ençemesini durmuşa geçirdi. Şolardan biri-de Tahýadaş şäherindäki dynç alyş we seýil bagynda beýik akyldarlardan dokuzysyna bagyşlanylan daşdan dikeldilen heýkel ýadygärlikler açyldy. Olar Alyşir Nowaýy, Magtymguly, Berdak, Günhoja, Ajiniýaz, Puşkin, Abaý, Hamid Alymjan, Gafur Gulam dagylaryň heýkelleridir.

158-nji gönükme. Öz ýaşayän ýeriňiz bilen baglanyşykly dörän ýer-ýurt atларыny tapyp depderiňize ýazyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

159-njy gönükme. Sözlemleri okaň we göçüriň. Ýer-ýurt atларыnyň aşagyny çyzyň.

Özbekistanda geçirilýän dürli baýramlarda, agşamlarda Garagalpagystan yaşlary özleriniň jadyly aýdymлары, goşgulary, tansлары bilen hemmäni haýran galdyrýar.

Adamzat taryhynda iň gadymy ýazuw ýadygärlikleriniň biri bolan «Awesto» kitabynyň Horezm welaýatyndan tapylmagy bu döwletiň taryhynyň örän baýdygyndan habar berýär.

Jyzzak welaýatynda maglumat-komminikasiýa tehnologiýalaryny ösdürmek, olardan giň peýdalanmak boýunça yzygiderli işler amala aşyrylýar.

Aga-begler Garagalpak ýurdunda,
Türkmen illi Keltemnarym bar meniň.
Tarypyny aýdyp bolmaz bir günde,
Türkmen illi Keltemnarym bar meniň

(B. P. «K.b.m.»)

Dünýäniň ýüzüne ýañ saldy bu gün,
Nowaýy perdesi dutaryň sesi.
Şu zeminiň gujagynda ulalan,
Daşkentden eşdiler türkmeniň sesi.

(G.W.«T.s»)

Bir ýany Syr derýa,
Bir ýany Aral.
Çölünde ýaýnaýar,
Keyikdir maral.

(G.W.«W.h.»)

160-njy gönükme. Aşakdaky şygry bentlerini labyzly okaň, soňra olaryň içinden ýer-ýurt atlaryny saýlap depderiňize ýazyň.

Ýuwunmyş, arynmyş Aýnanoz kölde,
Ygşyldaşar gider syýa telleri.
Geýinmiş, guşanmyş, ne hup sallanar,
Kemeri sykdyrmyş inçe billeri.

(Garajaoglan)

Agalar, arzymy beýan eýleşem,
Durun, Mehin atly watanyň galdy;
Gat-gat düşek düşäp üçek üstünde,
Mest olup, agdarlyp ýatanyň galdy.

Gökdepe, Bähre il, Ürgençdir ýurdum,
Bamydyr leňnerim, arslanym-şirim,
Hoja Alamberdar — bir gözli pirim,
Gum ýassanyp anda ýatanym galdy.

Bir şahyny alamana (çaglaryn),
Lap eýleşem on kişini eglärin,
Gyzylbaşyň ýurt soran beglerin,
Eltip Harazminde satanym galdy.

Aç gurt idim, aljak ýerim düşlärdim,
Ýaby münüp, has bedewler uşlardym,
Durunda ýazlaýyp, Mehin gyşlardym,
On gije-gün toýlar tutanym galdy.

(Magrupy)

161-nji gönükme. Öz ýaşayan obaňyzdaky (şäheriňizdäki) ýer-ýurt atларыnyň döreýiş taryhy bilen baglanyşykly rowaýatlary, maglumatlary halk arasyndan toplaň we şolar esasynda synp düzmesini ýazyň.

162-nji gönükme. Gönükme. Aşakdaky bölegi okaň we göçüriň. Ýer-ýurt atларыny tapyp, aşagyny çyzyň.

Amyderýanyň çep kenaryndaky Daşsakadan Dörtgölün etegindäki Şurahan obasyna çenli bolan giň meýdany garagalpak obalary tutup otyrdylar. Bu obalar garagalpak obalary diýlip hasaplanýardy. Hakykatda bolsa Bezirgen, Akgamyg, Akbaşly, Çalabaş diýen ýaly kän obalarda türkmeniň ata, igdir, düýeji, gökleň hem-de çowdur tirelerinden bolan adamlar ýaşaýardylar.

Bular bu ýerlere gadym wagtlarda göçüp gelipdirler. Muny diňe gökleňleriň ýarym özbekleşip ýarym galpaklaşyp gidendikleri bilen subut etmek mümkindi. Obalaryň arasy golaý däl. Şeýle-de bolsa bu obalaryň adamlary köplenç biri-birlerinden habarly bolardylar. Toý-tomaşa bolanda ýa-da ýas tutulanda bir oba beýleki obany habarsyz goýmazdy. Bu obalaryň ilatynyň dogan-garyndaşlyklary-da ýyl geldigi saýyn berkleşädi.

163-nji gönükme. Aşakdaky bölekden ýer-ýurt atlaryny saýlap, depderiňize göçüriň. Soňra olary kartadan tapmaklyga çalşyň.

Häzirki döwürde adamyň tebigata täsiri barha artýar. Netijede respublikanyň territoriýasynyň käbir ýerlerinde Aralýaka regionynda, Surhanderýa jülgesinde, Amyderýanyň aşak akymlyrynda ekologik ýagdaýy ýaramazlaşýar. Howa, suw, toprak hapalanýar, tebigy resurslaryň önümligi azalýar, ösümlikleriň we haýwanlaryň käbir görnüşleriniň sany azalyp barýar.

Çyrçyk—Ahangaran, Fergana, Zerawşan, Surhanderýa jülgeleri hem ekologiki taýdan ýaramaz zonalara degişlidir. Ol ýerlerde himiýa, metallurgiýa, sement, maşyn gurluşyk we beýlik kärhanalaryň galyndylarynyň ýaramaz arassalanýandygy sebäpli olarda saklanýan zäherli maddalar, şeýle hem awtotransportyň goýberýän tüssesi, tozanlar howa aralaşýarlar we topraga siňýärler.

Almalyk, Angren, Nowaýy, Andijan, Fergana, Daşkent ýaly şäherlerde we beýleki ýerlerde howa kükürtwododorod, azot, fenol, ammiak we beýlekiler bilen zäherlenendir. Almalyk we Fergana has-da hapa howaly şäherler bolup durýarlar. Oba hojalygynda zäherli himiki maddalaryň ulanylmagy hem ekologiki ýagdaýy ýaramazlaşdyrýar.

Aralýň golaýyndaky Amyderýaniň aşaky akymynda, Gyzylordada howa her hili duzlar, tozan, zyýanly himiki maddalar bilen hapalanandyr.

(Özbekistanyň geografiýasy).

164-nji gönükme. Şygry labyzly okaň we göçüriň. Inçe çekimlileriň aşagyny çyzyň.

Rubagy

Oňat günler geçip gidip barýandyr,
Erbet günler geçip gidip barýandyr,
Günler saňa dost -dusmanyň kimdigin
Ýuwaş- ýuwaş açyp gidip barýandyr.

Sen ulalsaň dost guwanar adyňa,
Duşman bolsa badak salar badyňa.
Dostaň bilen tersleşenňi duýdugy,
“Dost men” diýip duşman geler ýanyňa.

Sen çekmegin bu durmuşyň ezýetin,
Göz ýaşlaryň kirpiklerini ezmesin.
Bu heňňamyň öwsüp duran şemaly
Kaddyň egsin, ýöne basyň egmesin.

Dogry sözle, söý dogruçyl ilni,
Galplyk, hile azdyrmasyň nilni,
Ok nyşana dogry baryp degsin diýp,
Ýaý gör niçik egipdir öz bilni?!

Kyndyr bu durmuşyň kadasyn bozmak,
Gül taleýi – ýazda güllemek, solmak.
Goý, bize hiç haçan nesip etmesin
Gül bolup açylyp, bigadyr bolmak.

A. Atabayew

165-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň. Sözlemleri morfologik taýdan derňew ediň.

Gully özünde bar bolan kitaplaryň hemmesini jaýyň ortasyna – gülli keçäniň üstüne üşürdi. Olaryň köpüsini ol bireýýäm okap çykypdy. Ýöne olaryň arasynda onuň okamadyk kitaplary-da bardy. Kakasynyň kitaplarynyň-a köpüsini ol heniz okamandy.

Gully bu kitaplaryň içinden özüne gerekisini bir tarapda tertip bilen hatarlap goýdy-da, galanlaryny ýene öňki ýerine eltdi. Gully kakasynyňky diýip hasap edýän kitaplaryny açyşdyryp ugrady. Ýöne olaryň köpüsi rus dilindedi. Gully bolsa heniz rus diline oňly düşünmeýärdi. Ol diňe, „nan, suw, oka, ýaz, «diýen ýaly ýönekeýje sözleri öwrenipdi. Gullynyň görüp oturan kitaplarynyň hemmesini diýen ýaly geologlar, gözleg ekspedisiýasynyň işgärleri, injenerler, alymlar onuň kakasyna sowgat diýip beripdiler. Ol kitaplaryň hemmesinden çöl hakynda gürrüň berilýärdi. Olaryň biri çölün

haýwanlary hakynda bolsa, beýlekisi guşlary hakyndady, başga biri maldarçylyk hakynda, ýene biri ýerasty suwlar, gazly, nebitli ýerler hakynda gürrüň berýärdi.

166-njy gönükme. Sözlemleri okaň we dilden sintaktik taýdan derňew ediň.

Tozanlanma geçmedik gülde tohumlanmagyň hem bolmagy mümkin däl, şol zerarly ol garpyzdyr kädijikleriň mürşerip gitmegi ähtimaly. Hemme gül düýbi oňat tohumlanyp bilse, onda bir düýp bakjadan juda bolmanda, otuz-kyrk kádi düwmegi, garpyzdan ondan-da kän düwmegi mümkindi.

Sapa ösümlikleriň ýaşaýşy bilen näçe gyzyklandygyça, şonça-da köp sorag ýüze çykýardy. Ol özüniň bilmeýän zatlaryny kakasyndan we Baba agadan sorayar welin, olar hem munuň bir soragyna jogap berseler, dokuz sowalyny jogapsyz goýýardylar. Dogrydan-da olar agronom däl ahyry. Meselesini çözüp bilmedik wagty, Sapa kakasyndan kömek sorasa, Berdi oňa mesele çözmegiň ýoluny düşündirip berýärdi. Baba aga bolsa ömrüniň köpüsini daýhançylyk edip geçirse-de, Sapa ýaly, hemme zadyň aňyrsyna ýetjek bolup durman, diňe hasyly kän aljak bolup çalyşýar.

Şonda-da Sapa soranjaňlygyny goýmazdy, gaýta olaryň jogap berip bilmedik sowallaryny bloknotyna belläp, tizräk okuw ýylynyň başlaryna howlugýardy.

167-nji gönükme. Bölegi okaň we göçüriň. Ondaky dyngy belgileriň goýluşyny düşündiriň.

Türkmenler arasynda ady belli bolan sazanda Şükür bagşy şol ýyllar otuz ýaşlary töweregindedi. Şükür bagşy sazandady. Ol obama-oba aýlanyp, saz çalyň, halka hezil bererdi. Uzak hem köp wagtlyk gezelençden soň bir gün Şükür bagşy obalaryna dolanyp gelýär. Şükür bagşy gideli bári obada köp üýtgeşikler bolupdyr – agasy Berdi Eýran hanyna ýesir düşüpdür. Şükür bagşy doganyň ýesirlikden nähili halas etmek boljakdygyny pikirlenýär. Obanyň men diýen ýigitleri Berdini ýesirlikden halas etmeklige Şüküre kömek bermeklige taýýardyklaryny aýdýarlar, emma Şükür bagşy başgaça oýlanýar. Ol doganyň ýarag güýji

bilen däl-de, sazyň, öz el hünäriniň güýji bilen azat etmekligi maksat edinýär.

Ertesi gün Şükür bagşy eline sazyny alyp, atlanyp ýola düşýär. Birnäçe gün ýol ýöränden soň, Şükür bagşy Eýran hany Mämmetýaryň ýanyna barýar. Şükür bagşy hanyň ýanyna näme maksat bilen gelendigini aýdýar.

168-nji gönükme. Teksti okaň we göçüriň, adam atlarynyň aşagyny çyzyň.

XX asyryň ahyryna gelip öňki şura düzüminiň çagşamagy netijesinde onuň demir isgenjesindäki birnäçe döwletler indi sözüň doly manysynda özbaşdaklygyna eýe bolmagynyň aladasy etdiler. Şol sanda biziň döwletimiz Özbekistan hem birinjilerden bolup Prezidentimiz I. A. Karimow dana syýasatynyň netijesinde özbaşdaklygyna eýe boldy. Bu garaşsyzlyk biziň milletlerimiziň aň-düşünjesiniň ösmegine döp-dessurlarynyň dikelmegine, medeniýetiniň, edebýatynyň ösmegine, ykdysadyýetiň berkararlaşmagyna, Watanyň gülläp ösmegine getirdi.

Bu mümkinçiliklerden ruhlanan beýleki millet wekilleri ýaly türkmen dilinde çeper döredijilik bilen meşgullanýan ynsanlar döwletimiziň we prezidentimiziň döredip beren giň mümkinçiliklerden peýdalanýarlar. Olar Garagalpagystan Milli Medeniýet Merkeziniň “Mekan” gazetinde, Daşkendiň Halkara radiosynyň türkmen dilinde berilýän gepleşikleri programalarynda zygider çykyş edip, özleriniň ýürek duýgularyny okyjylara we radio diňleýjilerine ýetirmäge mümkinçilik tapdylar. Olardan: A. Şiriýew, A. Kadyrow, G. Aşyrow, G. Mämetgylyjow, A. Abaýew, G. Welbegow, A. Sarykow, G. Bazarow, G. Gadamow, G. Nepesow, Ö. Jumaýewa, H. Myşşyýew, B. Paşşyýew S. Nuryýew, D. Aşyrow, A. Halykow... we başga-da birnäçeleriň atlaryny aýtmak mümkin.

GOŞMAÇA İŞLEMEK ÜÇİN GÖNÜKMELER

169-njy gönükme. Teksti okaň. Galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Däli Domrul özüne göwni ýetip Dünýäde meniň bilen söweşer ýaly menden däli menden güýçli är barmyka biri meniň bilen söweşe meniň adym Ruma Şama ýaýrasa diýip öwnüp ýören adam. Şeýle bolansoň onuň bolşy Allatagala ýaramaýar Allanyň buýrugy bilen Ezraýyl Däli Domrulyň janyny almakçy bolýar Däli Domrul eden işine toba kylyp Allatagala ýalbarýar Onuň bu boluşy Hudaýa hoş ýakyp Jan ýerine jan tapyp berse Däli Domrulyň janyny halas et diýip ezraýyla aýdýar Däli Domrul özüne iň ýakyn eziz adamlar bolan ene – atasynyň ýanyna baryp öz janynyň ýerine öz janlaryny bermeklerini soramagy ýüregine düwüp ilki bilen atasyna ýüzlenýär Emma atasyndan ýüz tzipmzdyk Däli Domrul soňra enesiniň ýanyna baryp öz janynyň ýerine janyny bermegini sorayar Enesi – de oňa janyny bermek islemedi Ezizlerinden göwni galan Däli Domrul bu işe hapa bolup aýalynyň ýanyna baryp bolan işi beýan edýär Domrul aýalynyň janyny soramasa-da aýaly onuň üçin janyny bermekçi bolup şeýle diýýär

Garşy ýatan gara daglary senden soňra men neýlärem
Ýaýlalar olsam meniň görüm olsun
Sowuk – sowuk suwlaryň içer olsam meniň ganym olsun
Altyn akjaň harçlar olsam meniň kepenim olsun

(Žurnaldan)

170-nji gönükme. Okaň we göçüriň. Düşüm goşulmalarynyň aşagyny çyzyň.

Öz saglygyny saklamak isleýän adam iýmitlenmegiň kadasyny gowy bilmelidir. Aşa ýokumly naharlary we derman hasaplanylýan gök önümleri

hem-de miweleri çenden artyk iýmekden saklanmak gerek. Nahary diňe işdä bilen iýmeli. Işdäň açylan wagty ony bökdemeli däl, çünki açlyga çydam etmek netijesinde aşgazan erbet şirelerden dolýar.

Gyş paslynda gyzgyn naharlar iýmeli, tomsuna bolsa sowuk ýa-da ýyly naharlar iýmeli. Ýöne aşa gyzgyn ýa-da öte sowuk naharlar iýip-içmeli däl. Sussupeslik we agyr beden zahmeti aşgazanyň iýmit bişirişini bökdeýär. Bilgin, nahary aşa köp iýmek, gerk-gäbe doýmak saglygyň duşmanydyr.

Nahar iýen dessine ýatmak bolmaýar. Ýuwaş hereketde biraz wagtyňy geçirmeli. Ýatanyňda ilki bilen bir salym sag tarapyňa, soň çep gapdalyňa, soňra ýene sagyňa öwrülip ýatmaly. Bilgin, ýorgan we belent ýassyk iýmit bişirişe ýardam edýär. Gysgaça aýdanyňda, ýatylan mahaly kelläň aýaklaryňdan belendiräk bolmalydyr,

(“Lukman Hekimiň melhemleri” diýen kitap boýunça)

171-nji gönükme. Teksti okaň galdyrylan dyngy belgileri goýup göçüriň.

Dost...ňy betbag/?/tçylykda goýma! Dost...ňa wepaly bolmak dost...ň bilen diňe bir şatlygy däl, eýsem gam gussany hem paýlaşmak di/?/mekdir. Dost...ňda ýalňyşlyklar, kynçylyklar, synmaglar bolup biler.

Dostl...k we egoizm barlyşyksyzdyr hem-de bir ýere sygyşjak zat dälidir.

Dostl...k wepalylyk bilen söýmegi we durn...klylyk, mertlik bilen ýigrenmegi hem-de barlyşyksyz bolmagy öwredýär.

Dostl...k betbag/?/tçylykda we how/?/ply ýagdaýda synalýar. Uruş aňryçäk betbagtçylykdyr we ölüm how/?/pludyr. Sen bu uly synaga ruhy taýdan taýýar bolmalysyň.

Wepaly ygrarly dostl...ksyz ýaşlyk garypdyr we boşd...r. dostlaşmany başarman, sen özüňi talaýarsyň. Dostl...kda akýürekliligiň hakyky mekdebini geçýärsiň.

Dost – eger bu diňe hakyky dost...k bolsa, seniň öz bir bölejigiňe öwrülýär. Eger sen dost...ňda haýsydyr bir ýaramaz zady görseň, onda bu hakda aç-açan aý/?/t. Sen öz dost...nyň iň talabediji, iň aladaly, iň gaýratly sudýasy bolamalysyň.

(W.A.Suhomlinskiý).

172-nji gönükme. Siz dostluk barada bilýän nakyllarynyňyzdan we 171-nji gönükmäniň tekstinden peýdalanyp, “Dost – dostuň aýnasy” diýen tema boýunça düzme ýazyň.

173-nji gönükme. Teksti göçüriň. Dar çekimlileriň aşagyny çyzyň.

“Bagt” diýilýän düşüňjä her kimiň öz nukdaýnazary, öz garaýşy bar. Meniňem adamlaryň pikirini inkär etmek ýa-da olaryň bu söze düşünişlerini bir galypa salmak niýetim ýok. Emma törde ojagymyzyň ýylysyny saklap oturan kalby namazlyk ýaly päkize enelerimiz barka, adam üçin iň uly bagt şolmyka diýýäris. Entek enesi dirikä, oňa hormat goýup ýaşamagy başaryan adam, dünýäde iň bir bagtly ynsandyr. Biz enelerimize ýöne ýere Kábäm enem diýmeýäris. Eneleri mukaddes Kábä deňeýänimiz üçin, olara şeýle ýüzlenýäris. Şonuň üçin her kişi öz eziz Kábesi, ak süýt beren eziz enesi ýanyndaka oňa hormat goýmaly.

(Žurnaldan)

174-nji gönükme. Okaň we tirkeş sözleri saýlap göçüriň.

Watanyňy, il – günini goramak, haýsy döwürdigine garamazdan, iň zerur zatlaryň biridir. Ýurduny gorap, ilini aman saklamak üçin bolsa her bir ynsanyň harby tälimden baş çykaryp bilmegi gerek. “Gorkut ata” eposynda bu meselä uly üns berilipdir. Diňe bir erkek adam däl, hatda zenan maşgalalar hem muny öz mukaddes borçlary hasaplapdyrlar. Şonuň üçin bolsa gerek, eposdaky zenan maşgalalaryň her biri öý-hojalyk, çaga terbiýelemek ýaly aladalardan daşary harby tälimi ele alypdyr. At üstinde jaýdar oturyp ýarag işletmegi duşman bilen başa-baş söweşip, baş almagy hem başarypdyrlar. Munuň şeýledigine eposdaky Burla hatynyň, Sylyjan hatynyň keşpleri arkaly göz ýetirse bolar.

(Žurnaldan)

175-nji gönükme. Teksti okaň we öz düşüňjäňizi gürrüň beriň.

Türkmen halkynyň özboluşly däbi bar. Ol aňrydan gelene öňi bilen saçagyny açyp, duz-tagam hödür edýär,. Onsoň habaryny alýar. Halkymyzyň duz –tagama sarpasy, onuň ojagynyň mukaddesligi. Onda pederlerimizniň

duz çöregе tagzymy, töwürі ýatyr. Türkmeniň saçagy, onuň ýagşylykdan doly mährem kalby. Ol ata-babalarymyzyň rysgaly hem ygrary. Asly halal türkmen ojagynyň rysgal döwletniň mukaddes duzy. Ony ähli ynsan gözüniň görejideý goraýar. Saçak – keramatly. Ondaky tes-tegelek, mele-myssyk çöregiň üýtgeşik ýakymly tagamy aklykdeý, päklikdeý ak bugdaýyň ysyny berýär.

(Žurnaldan)

176-njy gönükme. Aşakdaky teksti göçüriň. Atlaryň aşagyny çyzyň we bir-birinden tapawudyny düşündiriň.

Bir gezek Keýmir aga atly barýarka öňünden çykan bir adam onuň bilen salam-helik edýär. Ol atyň syrtynda otyran 6 – 7 ýaşly gyzjagazy görüp:

— Keýmir aga, ýogsa-da, bu gyzjagaz seniň nämäň? – diýip soraýar. Emma gyzjagaz Keýmirden öňürti :

— Biý-ä meniň janym, men munuň jananasy, muň ejesi meň ejemiň gaýynenesi — diýip, özüniň Keýmiriň gyzydygyny aýdypdyr. Şonda ol adam oňa garap:

— Berekella sen-ä gaty hakylyja ekeniň, ömrüň uzak bolsun hakylym! – diýipdir. Şondan soň onuň ýörgünli ady Hakyly bolup galyberipdir.

Türkmen halkynyň gaýduwsyz gerçeği Keýmir baba, Azady, Zenuby, Magtymguly ýaly akyldarlar bilenem eңeme gezek duşuşan, pikir alyşan ähli türkmen taýpalaryny birleşdirmekde, olaryň arasynda gatnaşygy ösdürmekde ullakan işleri amala aşyran Serdardyr.

(Žurnaldan)

177-nji gönükme. Aşakdaky nakyllary okaň. Zähmet hakyndaky, Watan, il-halk hakynda, adam hem adamkärçilik mertebeleri hakynda we öwüt-nesihat hakyndaky nakyllary aýry-aýry edip ýazyp we manylaryny düşündiriň.

Agzybire Taňrybiýr, agzalany gaňrybiýr.
Agyz köpi aşa ýakyn, Eliň köpi işe ýakyn.
Agaç ýokaran bolsa miwesi aşak.
Adam bardyr, adamynyň nagşydyr,
Adam bardyr, haýwan ondan ýagşydyr.

Ajyksañ, çopan ýanyna, suwsasaň-daýhan ýanyna.
Azapsyz ýeriň ady ýok.
Bar-bar, işden bar,işlemedik zada zar.
Alym ilde bar, daýhan pilde.
Baş bolmasa göwre läş.
Akylyň bolsa, akyla eýer,aklylyň bolmasa nakyla.
Bir günlük ýola çyksañ, hepdelik azyk al.
Gam çekme nan iý.
Gaçany kowujy bolma.
Akyl ýaşda bolmaz,başda
Akylla bir söz besdir,
Akmaga mün söz hebesdir.
Adam alasy içinde, haýwan alasy daşynda.

178-nji gönükme. Tekst diýip nämä aýdylýar? Onuň sözlemleri özara nähili baglanyşýarlar? Tekst nähili böleklerden ybarat? Hekaýanyň baglangyjyny (I) we jemleýji bölegini (III) okaň. Şol esasda onuň ortaky böleginde (II) aýdylmadyk esasy wakany biliň. Hekaýanyň tutuş mazmunynyň çylşyrymly meýilnamasyny düzüň we ony meýilnama esasynda ýazyň. Hekaýa sözbaşy goýuň. Onda beriljek bolunýan pikiri anyklaň.

I. Awtoabus duralgasynda otyrdym.Ýakynragymda bolsa bir ýaşuly bilen iki gyz durdy.Gyzlaryň biriniň jigisi bardy. Olaryň ikisem altynjy klasda okaýardylar. Özünden ulularyň gürrüňini diňläp duran çagajyk iýip duran bulkasyny elinden gaçyrdy. Muny gören dogany jigisine şeýle diýdi:— Gaçsa-gaçsyn, jigim! Ol indi hapa bolandyr. Ony zyň-da, sumkamyzdan başgasyny alay!

II.

III. Bu wakadan soň bir hepde töweregi wagt geçdi. Şol ýaşuly mekdebimize duşuşyga geldi. Görüp otursak, ol zähmet wetarany eken. Şonda ol bize zähmet bilen, çörek bilen bagly köp wakany gürrüň berdi. Ýöne ol duralgadaky wakany ýatlamady. Sebäbi ol gyzjagazyň indiden beýläk çöregi harlamajagyny bilýärdi.

(O.Taganowa)

179-njy gönükme. Teksti okaň. Mugallymyň ‘’ Söz we onuň leksik manysy diýen tema boýunça beren düşündirişini öz sözüňiz bilen ýazyň. Düşündirişe «düýe», «badam» sözleriniň grammatik manylary baradaky maglumatlary goýuň. Köp nokatly we ýaýly (?) ýazylan sözleri göçüriň. Haýsy orfografik düzgünleriň üstünde işländigiňizi subut ediň.

Badam näme?

Türkmen dili sapagynda mugallym «Söz we onuň leksik manysy» diýen temany düşündirýärdi. Ol:

— Çagalar, biziň dilimiz örän baý. Onda söz köp. Sözler zatlary, alamatlary, hereketleri, duýg...lary aňlatdyrmak üçin ulanylýar. Mysal üç...n «düýe» diýen sözi aýtsak, türkmençe gepleýänler dört aýakly, boý(?)ny uz...n, bir ýa-da iki örk...çli, ýan..ak iýýän öý haýwanyny göz öň..ne getirýärler...Mugallym söz..ni soňlap-soňlamanka, Gözeljik sorag berdi:

— Mugallym, käte goşgy setirlerinde, aýdymlarda gyz-gelinleriň gabagy badama meňzedilýär. Badam näme?

Şol wagt onuň partadaşy Bäşim köp(?)mişlik bilen söze goşuldy.

— Ol-a, bazarda satylýan g(?)nras-gara hyýar ýaly sü...ri zat. Oňa «baklajanam» diýilýär.

— Mugallym ýylgyrды-da:

— Ýok, Bäşim «baklajan» diýýäniň alynma söz. Ol bakja önüminiň ady. Bu söz biziň dilimizde «badam», «badamjan» ýaly görn...şlerde ulanylýar. Emma Gözeliň sorayan «badam» sözünüň manysy başga. Köpetdagda badam agajy ösýär. Onuň hasyly eri...iň, şetdalynyň şäni..ine meňzeş, yöne eri...iň şäni...inden ul...rak, ýylmanak, özem ow...dan bolýar. Şahyrlar gyz-gelinleriň gabagyny tebiga...yň şeýle ow...dan ön...mi bilen deňeşdiripdirler—diýip düş...ndiriş berdi.

GYSGALDYLYP ALNAN SÖZLER

- A. A., «S.e.» — A. Atajanow «Saýlanan eserler».
- A. G., «G.a.m.» — A. Gowşudow «Gandym awçynyň maşgalasy».
- A. H., «E.g.a.s.» A. Haýydow «Enäniň gyzyna aýdan sözleri».
- A. K., «S.» — A. Kekilow «Söýgi».
- «A. we d.» — «Alkyşlar we dilegler.»
- B. H., «G.» — B. Hudaýnazarow «Gumlular».
- B. H., «G.ç.o.» — B. Hudaýnazarow «Gara çägäniň ogullary».
- B. K., «A.ä.» — B. Kerbabaýew «Aýgytly ädim».
- B. K., «Ö.g.» — B. Kerbabaýew «Öten günlerim».
- B. K., «S.d.a.d.» — B. Kerbabaýew «Suw damjasy altyn dänesi».
- Ç. A., «E.» — Ç. Aşyrow «Ekizler».
- Ç. A., «M.t.» — Ç. Aýtmatow «Mehriban toprak».
- G. G., «Ç.» — G. Gurbansähedow «Çakylyk».
- G. K., «M.» — G. Kulyýew «Magtymguly».
- G. S., «S.e.» — G. Seýitliýew «Saýlanan eserler».
- G., «S.e.» — Garajaoglan «Saýlanan eserler».
- G.E., «Ý.» — G. Ezizow «Ýazlarym».
- «G.» — «Görogly».
- H. D., «A.g.» — H. Durdyýew «Akyl gämisi».
- H. K., «E.h.» — H. Kulyýew «Ene hüwdüsi».
- «H.» — «Hadys».
- «H.a.» — «Halk aýdymlary».
- «K.» — «Kowusnama».

M. S., «K.» — M. Seýidow «Kesearkaç».
M., «S.e.» — Magrupy «Saýlanan eserler».
M., «S.e.» — Magtymguly «Saýlanan eserler».
M.S., «D.m.» — M. Seýidow «Durun mukamy».
«M.» — «Matallar».
N. H., «G.d.s.» — N. Hojageldiýew «Gülle degen sünbüller».
N. J., «A.T» — N. Jumaýew «Aýdogdy Tahyrow».
N. P., «B.M.t.» — N. Pomma «Baky Mergenin toy».
N. P., «S.h.s.» — N. Pomma «Seýdi hakynda söhbet».
N. S., «Ş.b.» — N. Saryhanow «Şükür bagşy».
N. S., «S.e.» — N. Saryhanow «Saýlanan eserler».
N. S., «Ý.ç.» — N. Saryhanow «Ýagtylyga çykanlar».
«N.» — «Nakyllar».
O. H., «R.» — Omar Haýýam «Rubagylar».
R. D., «I.b.» — R. Durdyýew «Ilkinji bahar».
R. S., «D.» — R. Seýidow «Dutarym».
«R.» — «Rubagylar».
S. A., «G.» — S. Akaýew «Gazap».
T. E., «G.u.g.» — T. Esenowa «Gündogara uzan gol».
«T.h.r.» — «Türkmen halk rowaýatlary».
«U.h.» — «Ulugbein hazynasy».
Z., «S.e.» — Zelili «Saýlanan eserler».
«Ş.-G.» — «Şasenem — Garyp» dessany.

MAZMUNY

§ 1. Lingiwistika barada maglumat.....	3
--	---

Fonetika

§ 2. Türkmen diliniň elipbiýi.....	7
§ 3. Çekimli sesleriň dürs ýazuw kadalar.....	10

II. Morfologiýa, leksika we sintaksis

§ 4. Goşma sözleriň ýazylyşy.....	18
§ 5. Gysgaldylan goşma sözler we olaryň ýazuw düzgüni.....	29
§ 6. Tirkeş sözler we olaryň ýazuw düzgüni.....	30
§ 7. Dodak çekimlileriň ýazuw düzgüni.....	35
§ 8. Çekimsiz sesler we olaryň toparlara bölünişi.....	47
§ 9. Iki çekimsiz sesiň ýanaşyk gelşi.....	54
§ 10. Sözleşikde iki hili aýdylyan sözleriň ýazuw düzgüni.....	58
§ 11. Rus we ýewropa dillerinden giren sözler.....	61
§ 12. Garaşsyzlykdan soňra dilimize giren sözler.....	63
§ 13. Diliň öz içki kanunalaýyklygy esasynda dörän sözler.....	65
§ 14. Baş harplaryň ýazuw düzgüni.....	66
§ 15. Ýasaýjy goşulmalaryň ýazuw düzgüni.....	73
§ 16. Ses we şekil aňladýan sözleriň ýazylyşy.....	76
§ 17. Käbir ýasaýjy goşulmalaryň ýazuw düzgüni.....	78
§ 18. Düşüm, ýöňkeme we san goşulmalarynyň ýazylyşy.....	81
§ 19. Sypat derejelerini ýasaýan goşulmalar.....	85
§ 20. Sorag goşulmalarynyň ýazuw düzgüni.....	89
§ 21. Ýer-ýurt atlarynyň ýazylyşy.....	93
Goşmaça işlemek üçin gönükmeler.....	102

**GULJEMAL NAZAROVA,
HALBIKE ARAZKLIČEVA**

TURKMAN TILI

O'rtta ta'lim muassasalarining 10-sinfi uchun darslik

(Turkman tilida)

Birinchi nashri

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2017

Redaktor *K. Hallyýew*
Çeper redaktor *N. Adylhanowa*
Tehredaktor *Ý. Toloçko*
Korrektor *K. Hallyýew*
Kompýuter wýorstkaçysy *Ý. Toloçko*

Neşirýat lisenziýasy AI № 163. 09.11.2009. Çap etmäge 2017-nji ýylyň 14-nji awgustunda rugsat edildi. Ölçeği 70×90^{1/16}. Ofset kagyzy. Times New Roman CE garniturasy. Kegli 11. Şertli çap listi 8,19. Neşir listi 6,24. 1018 nusgada çap edildi. Şertnama № 104–2017. Buýurtma № 17-603.

Original-maket Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana dördijilik öýünde taýýarlandy. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

Özbegistanyň Metbugat we habar agentliginiň «O'zbekiston» neşirýat-çaphana dördijilik öýünde çap edildi. 100011, Daşkent, Nowaýy köçesi, 30

Nazarowa, G.

N 18 Türkmen dili [matn]: 10-nji synp okuwçylary üçin derslik/ G. Nazarowa, N. Arazkcewa. – D.: Çolpan adyndaky NÇDÖ, 2017. – 112 s.
ISBN 978-9943-05-990-0

UO'K 811.512.164(075)
KBK 81.2Tur-922

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

№	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçysynyň goly
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Derslik kärendä berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtaryp alnanda ýokardadaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalamak normalaryna görä doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahypalary bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyk. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, sahypalarynda ýazgy we çyzgylar ýok.
Kanagatlanarly	Sahypalary eplenlen, çyzyklar çyzylyp, gyalary ýyrtylan, dersligiň esasy böleginden aýrylmak halaty bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Gopan listleri gaýtadan bejerilen, käbir sahypalaryna çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Sahypalaryna çyzylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýyrtylan, käbirleri ýok, çyzylan, boýalan. Dersligi dikeldip bolmaýar.